

Ապագա Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Արցախ, Տիգրանակերտ

ISSN 1682-5438

Համար 69, Հունիս , 2017 թ.

No. 69, June 2017

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian, PhD.

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

- Հայերեն** - Ազատագրական կռիվները Սյունիքում եւ
Ղարաբաղում
- Քաղաքացիական կռիվները Խորհրդային
Հայաստանում 1921 թ. Փետրվարյան
արկածախնդրությունը

Անգլերեն Ահ ու սարսափի իշխանություն- Այնթապի, Մարաշի եւ
Ուրֆայի ջարդերը

Պարսկերեն Իրանահայ համայնքը Շահ Աբասից հետո

CONTENTS

Armenian Liberation wars in Syunik and Artsakh
Civil War in Soviet Armenia and February riot

English A REIGN OF TERROR- Armenian Massacres in Aiantab,
Marash and Urfa

Persian Armenian of Iran After Shah Abbas

-
- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
 - Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
 - Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 դրամ

Ազատագրական կոիվները Սյունիքում և Ղարաբաղում

Էդ. Բաղդասարյան

18-րդ դարի 20-ական թվականներին Սյունիքում ծավալվեց հայ ազատագրական շարժում¹: Շարժման ղեկավար Դավիթ Բեկը ծառայել է վրաց թագավոր Վախթանգ Զ-ի բանակում: Վերջինս Իրանի ծայրամասը հանդիսացող Կովկասի վալին էր, որ 1719 թվականից ի վեր՝ կողմնորոշվեց դեպի Ռուսաստան եւ դարձավ այս տարածաշրջանի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի հիմնական ղեկավարը: Սյունիքի հայերի խնդրանքով Դավիթ Բեկը իր զորախմբով 1722-ի վերջին եկել էր Կապան եւ ղեկավարել օտար զավթիչների դեմ բռնված ժողովրդական շարժմանը:

Սեֆյան Իրանի դեմ Ղարաբաղի հայերի բարձրացած ապստամբության մասին է խոսում Նադիր շահի պալատական պատմիչ Մուհամեդ Կազիմը: Նա գրում է, որ շահ Թահմասպի՝ Իրանի նոր տիրակալ հռչակվելուց հետո նրա մոտ են եկել Գանձակի եւ Ղարաբաղի կողմերից պատգամավորներ, որոնք ահաբեկված շահին պատմել են հայերի ապստամբության մասին:

1724 թ. օգոստոսի 21-ի (1136 թ. Զիհեջե ամսի) թվակիր շահ Թահմասպ Բ-ի Բարգուշատի Ֆաթհ-Ալի սուլթանին ուղղված մի հրովարտակից իմանում ենք, որ շահը վերոհիշյալ ֆեոդալին լայն արտոնություններ է շնորհել հայերի ապստամբությունը ճնշելու

¹ - Այս շարժման մասին հիմնական սկզբնաղբյուրը Նույն դարի կեսերին Մխիթարյան վանական Ղուկաս Սեբաստացու , Ընտիր պատմություն Դավիթ Բեկինե աշխատությունն է, որին աղբյուր է ծառայել 1722-1728 թթ. Սյունիքի ապստամբությանը մասնակից մեղորեցի Ստեփանոս Շահումյանի եւ շարժման մի քանի մասնակիցների պատմած հուշերը: Ղ. Ալիշան՝ Սիասական, էջ 301: Նադիր շահի պալատական պատմիչ Մուհամեդ Կազիմի աշխատությունը (Յ.Դ. Փափազյան, Դավիթ Բեկ, ՊԲՀ, 1987թ, No.1, էջ 92):

գործում եւ Սեֆյան մյուս իշխանավորներին կոչ է արել համատեղ հանդես գալ հայերի դեմ²:

Սակայն արդեն Դավիթ Բեկը կազմակերպել էր հայկական զորախմբեր, վերականգնել բերդերն ու ամրոցները, ստեղծել էր ռազմական կայուն հենակետեր, սանձել էր Սյունիք թափառած թուրք-թաթար վաշկատուն հրոսակախմբերի խժոժությունները: Հակահարված հասցնելով մահմեդականացած հայ մելիքներ Բաղրին (Տաթևում), Ֆրանգյուլին (Արծվանիկում) եւ թուրք-թաթարական մի շարք ցեղապետերի՝ ազատագրել էր նրանց տիրույթները եւ պարգևել իր զորահրամանատարներին: 1724-ի սկզբին Արցախից (Ղարաբաղ) օգնության եկած Ավան Յուզբաշու զորամասի (2000 մարտիկ) հետ հաղթական մարտեր մղելով Օրդուբադի, Նախիջևանի, Բարգուշատի, Ղարադաղի (Փայտակարան) խաների դեմ, ազատագրելով Շինուհայրը, Հալիձորը, Զելվան, Որոտանը, Դավիթ Բեկը Սյունիքում ստեղծեց հայկական անկախ իշխանություն՝ Հալիձոր կենտրոնով: 1724-25-ին Դավիթ Բեկի եւ նրա զորահրամանատարներ Թորոսը, Մխիթար Սպարապետը, Ստեփան Շահումյանը, Տեր-Ավետիսը հաջող մարտեր են մղել շրջակա թշնամիների դեմ, մաքրել Սյունիքը թուրք-թաթարական եւ քրդական հրոսակ ցեղերից³:

1725-27-ին երբ Թուրքիան զինակալել էր Կովկասը, նա փակվել է Հալիձորի բերդում եւ հերոսաբար կռվել այն պաշարած թուրքական զերակշիռ զորքերի դեմ: Անսպասելի հակազդույթով ջախջախելով թուրքական զորքերին՝ նրանց մնացածներին ոչնչացրել է Մեղրու, Բարգուշատի եւ Բեխավանի մատույցներում: Վերականգնելով անկախությունը՝ Դավիթ Բեկը 1717-ին կապ է հաստատել Պարսից շահ Թահմազի հետ, որը ճանաչել է նրա իշխանապետությունը Սյունիքում, տվել դրամ հատելու իրավունք:

² - Զ.Դ. Փափազյան, Դավիթ Բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ եւ հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրության ուժերի հետ, ՊԲՀ, 1987, No. 1, էջ 93:

³ - Հայ Ժողովրդի Պատմություն, հ, 4, էջ 165:

Եթե 1724 թ. Շահը, ինչպես երևում է հիշված հրովարտակից, իր ենթականերին կոչ էր անում ճնշել հայերի ապստամբությունը, ապա մի երկու տարի անց 1726թ. այդ նույն Շահն իրեն հավատարիմ մնացած խաներին հրամայում էր օգնել Դավիթ Բեկի գլխավորած հայերի ռազմաշոկատներին՝ ընդդեմ օսմանցիների ու նրանց կողմն անցած առանձին թաթարական (ներկայիս ադրբեջանցիներ) ֆեոդալների⁴:

Սակայն ներքին եւ արտաքին քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում Դավիթ Բեկի փոքրաթիվ ուժերը չկարողացան երկար դիմադրել Թուրքիայի եւ նրա հետ սերտորեն համագործակցող թուրք-թաթարական թշնամիների գերակշռող ուժերին: 1728-ի գարնանը թուրքական զորքերը վերստին ռազմավարեցին Սյունիքը եւ Արցախը: Այդ ժամանակ էլ անսպասելի վախճանվեց Դավիթ Բեկը (հավանաբար թունավորումից), որին փոխարինեց Մխիթար Սպարապետը:

Անողորմ էր Դավիթ Բեկը մելիքական դասի այն ներկայացուցիչների նկատմամբ, որոնք գերադասելով իրենց անձնական շահերը, մեկուսի դիրք էին գրավում կամ գործակցում էին հակառակորդի հետ: Անպատիժ չէր թողնում նաեւ իր հավատարիմ զորականներին, եթե նրանք սխալներ կամ հանցանքներ էին թույլ տալիս: Այսպես օրինակ, նա հարկադրված եղավ կարճատեւ կալանքի տակ առնել Մելիք-Փարսադանին եւ Տեր-Ավետիսին, բախվեց Չավնդուրի հրամանատար Թորոսի, Կալերի հրամանատար Պապի եւ անգամ իր մերձավոր զինակից Մխիթար Բեկի հետ⁵:

Շարժման գլխավոր թշնամիները տեղական ֆեոդալներն ու խաներն էին, ապա հետագայում առաջացող թուրքական զորքերն ու նրանց միացած թաթար, քուրդ ու մյուս քոչվոր ցեղերը:

Դավիթ Բեկի ջանքերով հավաքագրված բոլոր հայ ռազմիկների թիվը հասնում էր 6-7 հազարի: Սակայն խոշոր

⁴ - Մ.Կ. Չոկալյան, ԱԶԳ. աշխ. էջ 201:

⁵ - Հայ Ժողովրդի Պատմություն, հ, 4, էջ 165:

ճակատամարտերի ժամանակ բնակչության հոծ զանգվածներ էին ընդկրկվում ռազմական գործողությունների մեջ:

Մխիթար բեկը 1726 թ. մարտի 24-ին մի աղերսագիր է ուղարկում ցարին, նրանից անհապաղ օգնության խնդրանքով, որով եւ ոմանք ենթադրում են, որ Դավիթ բեկը պետք է վախճանված լիներ 1726 թվականից առաջ, որից անմիջապես հետո, Ղափանի զինվորության ղեկավարությունն անցել է Մխիթարին⁶:

Մինչ Ղափանում խիստ մարտեր էին գնում թուրքերի եւ հայերի միջեւ, Ատրպատականում ներխուժած օսմանյան նվաճողների դեմ ծավալված ազատագրական ազատագրական պայքարը գլխավորում էր Սեֆյան շահ Թահմազ Բ-ը: 1727 թ. է վերաբերում Ղափանի ապստամբության ղեկավարների նոր ձեռնարկը, կապ հաստատելու Ատրպատականում գտնվող շահ Թահմազի հետ: Վերջինս ընդունելով հայերի պատվիրակությանը, հատուկ հրովարտակով ճանաչում է Դավիթ Բեկի իշխանությունը Ղափանի երկրում եւ հանձնարարում է շարունակել պայքարը օսմանցիների դեմ: Շահը ինչպես արդեն հիշատակեցինք, Դավիթ Բեկին արտոնել էր նաեւ դրամ հատել ու նրան ու նրա զորավարներին պարգևատրել է թանկարժեք նվերներով⁷:

Սակայն Թահմազի հանձնարարությամբ հայերի հետ դաշնակցած խաները Ագուլիսի մոտ մղված վճռական ճակատամարտում փախուստի դիմեցին, կռվի ամբողջ ծանրությունը թողնելով հայ մարտիկների վրա:

Թովմա առաքյալի վանքում ամրացած Դավիթ Բեկի եւ նրանց զինակիցների համար շուտով ստեղծվում է վտանգավոր վիճակ: Ագուլիսի քաղանթար Մելիք Մուսին իր համախոհներով բացահայտ անցնում է թուրքերի կողմը: Դավիթ Բեկի մահից հետո, Մխիթար Բեկը շարունակում է ազատագրական շարժումը⁸: Երբ Տեր-

⁶ - Նույն տեղում, էջ 170:

⁷ - Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ. հ 3, էջ 797:

⁸ - Նույն տեղում, էջ 799:

Ավետիսի դավաճանությունն հետեւանքով թուրքերը խաբեություն մը կարողացան մուտք գործել Հալիձորի բերդը եւ դրժելով տված խոստումը կոտորեցին ու գերեցին բերդի բնակիչներին, Մխիթար Բեկին հաջողվեց գիշերով դուրս գալ բերդից եւ նոր զորքեր հավաքելով հաղթական մարտեր մղել թշնամու կանոնավոր զորքերի եւ նրանց միացած տեղական ֆեոդալների դեմ:

Այսուհանդերձ դրուժյունը շարունակում էր մնալ օրհասական: Հալիձորը գրավված էր ու ավերված: Թշնամու շարքերին էին միանում նորանոր ուժեր, տարածայնությունները խորանում էին Մխիթար Բեկի եւ նրա զինակիցների միջեւ: Այս դժվարին պայմաններում, յուրաքանչյուր շրջան մտահոգվում էր միայն իր անվտանգության հարցերով: Խնձորեսկի բերդում իր իսկ հայրենակիցների դավադրության զոհ է դառնում Ղափանի ազատագրական կռիվների անվանի զորավար ու հերոս Մխիթար Սպարապետը:

Քաղաքացիական կռիվները հորհրդային Հայաստանում 1921 թ.

Փետրվարյան արկածախնդրությունը

ԱՄՆ-ի, Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի իմպերիալիստները բազմապիսի օգնություն ցույց տալով Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերին, նպատակ էին դրել ձեռքից բաց չթողնել Անդրկովկասը: Ֆրանսիական «գերագույն կոմիսար» Ա. Շեալյեն 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին Թիֆլիսում մենշևիկյան Վրաստանի Հեռագրատան գործակալության աշխատակցի հետ ունեցած զրույցում հայտարարել է, որ ամբողջ Վրաստանում աշխարհի շահերը պահանջում են Հայաստանի եւ Ադրբեջանի Սովետական իշխանությունների տապալումը: Դրանից մի քանի շաբաթ հետո, 1921 թ. հունվարի 27-ին, անգլիական «Թալմա»-ը գրել է. «Դաշնակների լիդերներն այս ամսի սկզբին Թիֆլիսում ունեցած կոնֆերանսում վճռել են բոլոր հնարավոր միջոցներով շարունակել կռիվը բոլշևիզմի դեմ...»⁹: Սակայն թերթը միաժամանակ նշել է, որ դրա համար անհրաժեշտ է դրսի օգնությունը դաշնակցականներին:

Նշված իմպերիալիստական պետությունների թելադրանքով եւ օգնությամբ այդ ժամանակ մենշևիկյան Վրաստանում Վրացիական կազմակերպվում են Հայաստանի, Ադրբեջանի, Կովկասի Լեռնային Հանրապետության «փրկության կոմիտեներ»:

Այդ ժամանակ Հայաստանի ծայրամասերում սովետական իշխանությունը չէր հասցրել բավարար քաղաքական աշխատանք կատարել: Մյուս կողմից դրությունը անբարենհաջող էր նաեւ այն պատճառով, որ ռազմական կոմունիզմի քաղաքական- նության

⁹ - Յ. Էլիբեկյան, Ա. Հակոբյան, Նշվ. աշխ. էջ 89-90:

կիրառման ընթացքում Հայաստանում տեղի ունեցան մի շարք շեղումներ եւ սխալներ¹⁰։

Հայաստանի Ռեւիոմը, որի կազմի մեջ խցկվել էին պատեհապաշտ տարրեր, դաշնակցականների եւ մյուս հակահեղափոխական կուսակցությունների նկատմամբ ձեռք չառավ վճռական միջոցներ։ Իսկ դաշնակցականների մի մասը, որոնք տակտիկական նկատառումներով քողարկված էին «ձախ» պիտակի տակ, ազատ կերպով ման էին գալիս Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքում եւ մյուս շրջաններում։ Նրանցից ոմանք տեղավորված էին սովետական ապարատում, բանակում, նույնիսկ ղեկավար դիրքերում, եւ գաղտագողի դավեր էին նյութում բանվորների ու գյուղացիների պետության դեմ։ 1920 թ. դեկտեմբերի կեսերին Երեւանում կազմակերպվում է դաշնակցության անլեգալ կոմիտե։ Արկածախնդրության ամբողջ նախապատրաստումը վերցնելով իր ձեռքը, այդ կոմիտեն սերտ կապ է հաստատում Հայաստանի այն շրջանների հետ, որտեղ կենտրոնացած էին իրենց թաքնված ուժերը՝ Բաշ-Գյանուի, Աշտարակ, Էջմիածին, Դարալագյազ։

Հարկ է նշել, որ օգտվելով Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ կարմիր բանակում ունեցած ղեկավար դիրքից, Դրոն գաղտագողի իր շուրջն էր համախմբում սովետական իշխանության թշնամիներին։ Հայաստանի կարմիր բանակի շտաբում եւ մի շարք ղեկավար պաշտոններում նա տեղավորել էր դաշնակցական սպաների, որոնք արժեքավոր հետախուզական տվյալներ վերցնելով կարմիր բանակի ուժերի դասավորության մասին, փետրվարյան արկածախնդրության նախօրյակին փախել էին Բաշ-Գյանուի։ Դրանց թվում էր Ս. Թարխանյանը ՄԿուռոն՝ որը արկածախնդրության ժամանակ գլխավորեց դաշնակցականների զինված ուժերի ռազմական գործողությունները¹¹։

Հայաստանում իրենց հենակետն էին դարձրել Զանգեզուրը՝ ուր հավաքվել էին Նժդեհ, Ռուբենը եւ անգործ մնացած

¹⁰ - Նույն տեղում։

¹¹ - ՅԺՊ, հ. 7, էջ 138։

մատուցերիստներ: Մյուս կողմից կապեր էին հաստատվել Թավրիզի միջոցով անգլիացիների եւ Թիֆլիսի հետ, որոնք հսկայական օգնություն են խոստանում նոր ձեռնարկությանը¹²:

Հայաստանում քաղաքացիական կռիվներն սկսվեցին տարերայնորեն եւ ընդգրկեցին մի շարք շրջաններ, ինչպես Կոտայքը, Բաշ-Գյառնին ՎԳառնի՞, Դարալագյազը, Բաշ-Ապարանը եւ Հայաստանի կենտրոնի այլ տարածքներ: Այդ զինված խռովության գլուխ էին կանգնել նախկին խմբապետեր Մարտիրոսը, Կարո Սասունին, Խնկոն եւ ուրիշներ: Փետրվարի 16-18-ը ապստամբները մի շարք շրջաններում իշխանությունը վերցրին իրենց ձեռքը եւ մտան Երեւան: Նրանց օգնեց այն հանգամանքը, որ 11-րդ բանակի զորամասերը դուրս էին բերվել Հայաստանից՝ Վրաստանի խորհրդայնացմանը մասնակցելու համար: Երեւանում ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության» կոմիտե՝ Սիմոն Վրացյանի նախագահությամբ: Վերջինս հրապարակեց հրաման այն մասին, որ «բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանում վերացված է: Մինչեւ կառավարության կազմվելը ամբողջ իշխանությունը գտնվում է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ձեռքում»:

Խորհրդային Հայաստանի պետական եւ բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավար մարմինները Հայաստանի բանակի իրենց հավատարիմ ուժերով եւ 2 զրահագնացքով հեռացան Երեւանից: Նրանք կենտրոնացան Ղամարլու (Արտաշատ) - Վեդի-Բասար (Արարատ) շրջանում, ընկնելով ապստամբների շրջապատման մեջ: Խորհրդային իշխանությունը պահպանվեց հիմնականում Համամլու (Սպիտակ) - Ղարաքիլիսա (Վանաձոր) - Դիլիջան - Շամշադին (Տավուշ) գոտում:

Ռազմական գործողություններն սկզբում ընթանում էին փոփոխակի հաջողության, իսկ ռուսական զորամասերի վերադարձից հետո ուժերի հարաբերակցությունը դասավորվեց ի վնաս ապստամբների: Ռուսական 11-րդ բանակի ուժերով կազմավորվեց Երեւանի ուղղության զորքերի խումբ, որը խնդիր

¹² - Նույն տեղում էջ 94:

ստացավ ճնշել ապստամբությունը եւ գրավել Երեւանը: Երեւանի վրա հարձակումը կատարվում էր Սեւանի եւ Համամլուի (Սպիտակ) ուղղություններից:

Ձոհերից խուսափելու համար 11-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեն մարտի 20-ին վերջնագիր ներկայացրեց «Հայրենիքի փրկության» կոմիտեին: Նույն օրը Թիֆլիսից Երեւան ժամանեց ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Նա հանդես էր եկել հողավածներով եւ ներագգային պայքարն ու մարդկային զոհեր տալը համարում էր բախտախնդիրների գործ: Ազգային մեծ գործիչը ցավ էր ապրում ժողովրդի արյունը թափելու համար: Նրա համար գլխավորը համագգային շահերն էին, հաշտությունը, ուստի Կարմիր բանակին եւս կոչ էր անում դադարեցնել անիմաստ պատերազմը: Խորհրդային զորքերը ապրիլի 2-ին մտան Երեւան, որտեղ վերահաստատվեց խորհրդային իշխանությունը:

Ապստամբները, հաշվի առնելով ուժերի խիստ անհավասարությունը եւ խուսափելով իրենց նոր զոհերից, այլեւս դիմադրություն ցույց չտվեցին: Նրանք Բաշ-Գյառնիի վրայով նահանջեցին Զանգեզուր, որտեղ շարունակվում էին Գարեգին Նժդեհի ղեկավարած ինքնապաշտպանական մարտերը: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակն անխուսափելի էր, քանի որ այդ իշխանության թիկունքում կանգնած էր Խորհրդային Ռուսաստանը:

Ապստամբներ միայն կարողացան իրենց ընկերներին բանտարկությունից ազատել: Այնուհետեւ իշխանության գրավումը, ուժերի գոյությունն ունեցող հարաբերակցության պայմաններում, հեռանկար չունեւ: Հետեւաբար դաշնակ-ցության կողմից քաղաքացիական պատերազմի բորբոքումը իզուր արյուն թափել ու զոհեր տալ էր նշանակում եւ չէր բխում ազգային շահերից:

Փետրվարյան արկածախնդրության նախապատրաստման գործում դաշնակցա-կաններին խոշոր չափով օգնել է քեմալական Թուրքիան: Այդ մասին Հայաստանում գործող Կարմիր բանակի զորամասերի շտաբի 1921 թ. փետրվարի ափոփազրում ասված է.

«Փետրվարի 16-ին թուրքական հանձնաժողովի ներկայացուցիչը փորձում էր մեկնել Շահթախտ, ընդ որում մոտիկ կանգնած գործակալների տվյալների համաձայն մեկնելու նպատակն է եղել՝ ապստամբություն բարձրացնել Շահթաթունի եւ Նախիջևանի շրջանում: Նույն տվյալների համաձայն՝ ապստամբությունը նախապատրաստվում էր վաղուց եւ հետեւանք էր դաշնակցականների ու թուրքերի միջեւ տեղի ունեցած հարաբերությունների: Ըստ բոլոր տվյալների, այդ ապստամբությունը կազմակերպված է եւ տարվում է թուրքերի ղեկավարությունը»¹³: Հայաստանի պետական արխիվում կա մի այլ փաստ Փետրվարյան արկածախնդրության նախապատրաստման գործում Թուրքիայի բացահայտ մասնակցության մասին, եւ դա վերաբերում է Հայաստանի Արտաքին գործերի ժողկոմիսարի նոտային որը ուղարկվել է թուրքական բանակի արեւելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին, որում բողոք է ներկայացվում կապիտան Բահաեդդինի Մթուրքիայի արեւելյան ճակատի գործերի հրամանատարության ներկայացուցիչը Երեւանում - «Հայաստանի փրկության կոմիտեի» մոտ՝ վարքագիծը Հայաստանի քաղաքացիական կռիւների կապակցությամբ¹⁴:

Կա նաեւ, մի այլ փաստ թուրք-դաշնակցական կապերի մասին, այդ խռովության նախապատրաստման գործում: Կարմիր բանակի հրամանատարական կազմի ներկայացուցիչներից մեկը իր զեկուցում հիշատակում է, որ մի հանդիպման ընթացքում Սովետական Հայաստանի մասին թուրքերը արտահայտվել են. «... բայց այդ բոլորովին չի քանդում մեր պլանները: Ներկայումս մեր կողմից Հայաստանում նոր հեղաշրջում է պատրաստվում... այն

¹³ - ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից ՍԷԼՍ ինստիտուտի Հայկական ֆիլիալի արխիվ, 11-րդ բաժնակին վերաբերող նյութեր, կապուկ 4, գ. 1, թ. 103:

(Հ. Էլիքեկյան, Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ. էջ 96):

¹⁴ - ՀՀ Պետական Կենտրոնական Արխիվ, ֆ. 4/114, գ. 102, թ. 22:

հաշվում որ Հայաստանը լինի Թուրքիայի հովանավորության տակ...»¹⁵ :

Այդ հեղաշրջման փորձը փետրվարյան արկածախնդրությունն էր, որը, սակայն չկարողացավ արդարացնել Թուրքական ոճրագործների հույսերը, չնայած նրանց կողմից դաշնակցականներին ցույց տրված ամեն տեսակի օգնությունը:

Ինչ խոսք, որ Թուրքիայի նման քաղաքականությունը խրախուսվում էր Անտանտի, առանձնապես Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների կողմից, որոնք սիրաշահելով Թուրքիային, նրան պատերազմի էին հրահրում Սովետական Ռուսաստանի դեմ¹⁶, այդ պատճառով էլ Սեւրի դաշնագիրը չգործադրեցին ի շահ Թուրքիայի եւ նրա հետաքա սպասելիք հանձնարարությունների համար:

Միթե՞ կասկած կա արեւմտյան իմպերիալիստական պետությունների ՖԱՆգլիայի եւ Ամերիկայի գլխավորությամբ՝ հակամարդկային եւ կործանարար քաղաքականության ու պատմական եւ ժամանակակից գործունեության մասին: Հարյուրավոր հատորներ դեռ կարելի է գրել նրանց մասին: Մարդ արարածը կամ հոգով ու սրտով կույր պիտի լինի, որ ականաթող անի այդ փաստերը, կամ էլ գործակալության զուտ մոլուցք ունենա:

Երբ դաշնակցականներին չի հաջողվում իրենց խռովարարությունը ավարտի հասցնել, մասոնական Սիմոն Վրացյանը դիմում է Թուրքիայի մասոնականների պետության օգնությանը: Նա տեսակցություն է ունենում վերոհիշյալ կապիտան Բահանդդինի հետ: 1921 թ. մարտի 1-ին վերջինիս միջոցով Թուրքիայի ազգային ժողովի կառավարությանը Ս. Վրացյանը մի դիմում է ուղարկում, որի մեջ ասվում է.

¹⁵ - ՀՀ Պետական Կետրոնական Արխիվ, քաղվածների Ֆանդ, 2-րդ մաս, գ. 352, թ. 285:

¹⁶ - Դիվանագիտական պատմություն, (ռուսերեն), հատոր 3, Մոսկվա, 1945, էջ 9-100:

«Հայրենիքի փրկության կոմիտեն»... խնդրում է Թյուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը, հանուն ազգերի փոխադարձ շահերի ըստ կարելույն շուտ՝

- 1-Երեւան վերադարձնել ռազմաճակատում գտնվող հայ զինվորական ռազմագերիներին:
- 2-Տալ՝ որոշ պայմաններով՝ հայ բանակին ռազմամթերք, առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի հրացան կամ տաճկական մատուցերի փամփուշտներ, եւ կամ Ռոսի եւ Լեբելի սիստեմի հրացաններ:
- 3-Հաղորդել մեզ, թե արդյոք ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավոր է գտնում հասցնել Հայաստանին զինվորական օժանդակություն եւ եթե կարող է, ի՞նչ չափով ու եղանակով եւ ի՞նչ ժամանակամիջոցում:

Սույն դիմումն անելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկամական հարաբերությունների վրա, որոնց հիմք է դրված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից եւ որոնք խանգարվել էին բոլշեւիկների իշխանության ժամանակ»¹⁷:

Կրկնակի ազգային դավաճանություն 3 ամիսների ընթացքում՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 2 եւ 1921 թ. մարտի 1:

Դաշնակցական-Թյուրքիայի համագործակցության կապերի ամենապարզ եւ խոստուն փաստերից է Պրոմեթեի դաշինքը որը 1921 թվականին սահմանավորվեց Թավրիզում նույն Ս. Վրացյանի եւ քեմալականների միջեւ եւ 1926 թվականի դեկտեմբերի 29-ին ստորագրվեց Կ. Պոլսում¹⁸:

¹⁷ - ՀՀ Պետական Կենտրոնական Արխիվ, Ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 66:

¹⁸ - Թորգոմ Վեհապետյան, Արեւմտահայաստանի կորուստը եւ Սփյուռքի հայոց ապագան, Բեյրութ, 1990, էջ 26:

Մյուս կողմից դաշնակցականները դիմում են անգլո-ֆրանսիական եւ ամերիկյան իմպերիալիստների ու իրանի խաների օգնությանը: Սակայն, ոչ մի օգնություն: Դա արդեն շատ ուշ էր:

Խռովության ճնշումից հետո Հայաստանի Ռազմահեղկոմը վերականգնվեց ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (ԺԿԽ), որի նախագահ նշանակվեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (1886-1925): Նա Հայաստան եկավ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշումով: Մինչ այդ նա արդեն ճանաչված գործիչ էր եւ Բելառուսում ու Ռուսաստանում ձեռք էր բերել ղեկավար աշխատանքի մեծ փորձ: Չնայած իր կարճատեւ (շուրջ մեկ տարի) գործունեությանը, նա մեծ դեր խաղաց Հայաստանում քաղաքական լարվածության մեղմացման, հայ մտավորականությանը Հայաստանում համախմբելու, երկիրը խաղաղ շինարարության ուղի փոխադրելու գործում: Այնուհետ եւ Ալ. Մյասնիկյանը ղեկավար աշխատանքի տեղափոխվեց Թիֆլիս (Անդրկովկասյան Դաշնություն): 1925 թ. նա զոհվեց ինքնաթիռի վթարից¹⁹:

Ձանգերգուրի բոլոր շրջանները գրավելուց հետո, կարմիր բանակի զորամասերը 1921թ. հուլիսի 13-ին բոլոր կողմերից գրոհեցին Գենվազի (Մեղրի, Արեւելք) կենտրոն՝ Մեղրի գյուղի վրա եւ գրավեցին այն: Այսպիսով ամբողջովին խորհրդայնացավ Ձանգերգուրը, որից հետո ավարտվեցին քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում:

Սակայն 1921 թ, դաշնակցականների կազմակերպված փետրվարյան խռովությունը, որը քաղաքացիական կռիվ մեջ

Թորգոմ Վեհապետյան , Պրոմեթեի ուխտը եւ Հովհաննես Բաջազնունւս պատգամը ՀՀԴ շարքերին եւ սփյուռքի բովանդակ հայության, Բեյրութ 1986:

¹⁹ - Հեղինակների կոլեգիա, Հայոց Պատմություն, Երեւան 1994, էջ 281-282:

քաշեց առանց այն էլ քայքայված երկիրը, զգալի վնաս հասցրեց նաեւ արեւմտահայ գաղթականության հարցի շութափուլթ լուծմանը:

Փետրվարյան այդ խռովությունը նորանոր աղետներ պատճառեց բազմաշարժար հայ ժողովրդին: Բացի այդ, նրա լիկվիդացման օրերին, զոհ գնալով դաշնակցականների տարածած լուրերին ու սպառնալիքներին, ավելի քան մեկ տասնյակ հազար աշխատավորներ, թողած տուն ու տեղ, անցան Պարսկաստան: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն ստիպված էր մի կողմ թողնել իր շինարար աշխատանքները եւ ձեռնամուխ լինել դաշնակցական «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» դիկտատուրայի լիկվիդացմանը, իսկ դրանից հետո՝ Երեւանից եւ այլ վայրերից Պարսկաստան անցան փախստա-կանների վերադարձի կազմակերպմանը:

Սարսափահար փախստականները սկզբում մտադիրը էին մնալ Զանգեզուրում, բայց այնտեղ ընկնելով անողոր սովի եւ թշվառությունների հորձանուտը խուճապահար շարժվում էին դեպի Պարսկաստան: Յոթ-ութ հազար հոգի Ղարադաղի վրայով մեկնում են Թավրիզ, մի մասն էլ՝ կիսամերկ ու անոթի, մնում է սահմանի մոտ, Արաքսի ափին: Զանազան ավազակախմբեր կողոպտում են նրանց մինչեւ վերջին շապիկը, շատերը խեղդվում են գետն անցնելիս կամ սովամահ լինում: Թավրիզ մեկնածները, կարճ ժամանակում վերջնականապես համոզվում են, որ փրկության ոչ մի ելք չունեն, եթե ոչ տուն վերադարձը, ուստի շուտով ետ են գալիս Զուլֆա եւ այնտեղից խնդրում Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը՝ հնարավորություն տալ իրենց վերադառնալու հայրենի օջախները եւ զբաղվելու խաղաղ աշխատամքներով²⁰:

1921 թ. ապրիլի 25-ից սկսած Արաքս գետի տարբեր հատվածներով, գլխավորապես Մեղրի գյուղի վրայով

²⁰ - Զ. Ու. Մելիքսեթյան. ,Արեւմտահայերի բռնագաղթը եւ սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստանէ, Երեւան 1975, էջ 82-83:

Պարսկաստան է անցել ավելի քան 8,000 փախստական: Այդ փախստականների մեծամասնությունը կենտրոնացել էր Թավրիզում եւ նրա շրջակայքում: Նույն թվականի մայիսի վերջերից Հայաստանի խորհրդային կառավարության ջանքերով սկսվեց փախստականների հայրենադարձությունը եւ մայիս-հուլիս ամիսներին հայրենիք էր վերադարձել շուրջ 4,000 հոգի:

Թավրիզում ապաստան էին գտել Հայաստանի առաջին Հանրապետության բազմաթիվ պետական, կուսակցական, ռազմական, հասարակական գործիչներ՝ ՀՀ Բյուրո-կառավարության անդամները, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն» իր ղեկավարներով եւ բոլոր անդամներով, Լեոնահայաստանի կառավարության անդամներ, մի քանի տասնյակ վաշտապետներ, Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ: Այստեղ էին Հովհ. Քաջազնունին, Սիմոն Վրացյանը, Համո Օհանջանյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Կարո Սասունին, Համբարձում Տերտերյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Ավետիս Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Վահան Մինախորյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Արշալույս Աստվածատրյանը եւ ուրիշներ:

Մեծ թիվ էին կազմում հայ մտավորականները, ուսուցիչները, խմբագիրները, բժիշկները, փաստաբանները եւ գավառային գործիչները: Թավրիզում էին ակարեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Մալխասը եւ այլոք: Նժդեհի ուղիղ գնացել էր հայկական Մուժումբար գյուղ: Նա Ղարաբաղի խան Ամիր Արշադին նվիրեց նախապես պարսկական ափր անցկացրած 4 թնդանոթ եւ գնդացիներ:

Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը օրեցօր ընդգրկում էր փախստականության նորանոր զանգվածներ: Թավրիզում եւ նրա շրջակա բնակավայրերում կուտակված տարագիրներին վիճակված էր կրելու տնտեսական անասելի դժվարություններ: Նրանց ապաստան տալու եւ նյութապես ու բարոյապես աջակցելու համար անգնահատելի դեր է ստանձնում Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանը: Դեռ Կարմիր բանակը նոր էր գրավել Ղափանի հանքերը, երբ Հայաստանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (ՀԽՍՀ) կառավարությունը Գրիգոր

Վարդանյանին հրահանգեց անմիջապէս մեկնել Թավրիզ եւ իբրեւ Գաղթականութեան կոմիտէի լիազօր՝ շարունակել փախստական աշխատավորութեան հայրենիք վերադարձնելու գործը: Հուլիսի 21-ին Վարդանյանը իր տեղակալ Հայկ Ղազարյանի հետ հասնում է Թավրիզ, ուր խոնված էին 4,000-ից ավելի փախստականներ: Գրիգոր Վարդանյանը Թավրիզ գալուց մի քանի օր հետո՝ հուլիսի 27-ին ՀՍԽՀ արտգործկոմ (Արտաքին գործերի կոմիսար՝ նախարար) Ասքանազ Մուսվանին գրում էր, որ «Հայաստան վերադառնալու համար ցուցակագրվել է 4,200 հոգի, բոլորն էլ աշխատավոր գյուղացիներ:.... համաձայնվեցի ոմանց անցագրեր տալ եւ Մեղրիի գծով ետ ճամփել: Մնացած 900 նորեկների մասին, որ Երեւանի շրջաններից են, կսպասեմ Ձեր կարգադրութեան»: Վարդանյանը Ա. Մուսվանին իր օգոստոսի 9-ի գրած նամակում տեղեկացնում է, որ այդ օրը ճամփա է դրել եւս 2,000 զանգեզուրցի դեպի Մեղրի իրենց եկած ճամփով: Նա խնդրում է Երեւանին ուղարկել գնացքներ: Սակայն նրանք տեղ չէին հասնում գաղթականներին փոխադրելու համար:

Հարկ եղաւ սպասել 22 օր, բայց այդպէս էլ գնացքներ չեկան եւ ոչ մի մարդու հնարավոր չեղաւ ճամփել: Վարդանյանը ստիպված է լինում դարձյալ անցաթուղթ տալ մոտ 180 զանգեզուրցիների եւ Մեղրի ճամպել Ղարադաղի եւ Մուծումբարի վրայով տուն ուղարկել: Զանգեզուրի նորաստեղծ իշխանութիւնները նրանց ընդունեցին շատ սիրալիր եւ Գ. Վարդանյանին նամակով խնդրեցին ետ ուղարկել նաեւ մնացած զանգեզուրի փախստականների: Նրանից հետո զանգեզուրցիների հաջորդ խումբը եւս բաղկացած 63 հոգուց, նույն ճանապարհով ուղարկեց տուն:

Վերջապէս Ա. Մուսվանը մի պաշտոնական գրութեամբ Գ. Վարդանյանին հայտնում է, որ Երեւանը հնարավորութիւն չունի գաղթականների համար առանձին գնացք ուղարկել, ուստի պետք է աշխատել մաս-մաս նրանց ճամփել Զուլֆա, իսկ այնտեղից Երեւան բերել զանազան գնացքներով:

Այս հրահանգից հետո պարսկական երկաթուղային վարչութեան հետ համաձայնութեան գալուց հետո (ամեն մի

գաղթականի համար 25 դռանի փոխարեն վճարել 10), օգոստոսի 12-ից վերսկսվեց վերադարձի հոսանքը, որն անարգել շարունակվեց մինչեւ 1921-թ. սեպտեմբերի վերջը: Յուրա-քանչուր գնացքով հայրենիք էր վերադառնում 200-ից 400 մարդ: Գնացքները Թավրիզից Զուլֆա էին գնում շաբաթական 2-3 անգամ:

Օգոստոս ամսվա ընթացքում Գ. Վարդանյանի ստորագրությամբ կրող անցագրերով Թավրիզից Հայաստան գնաց 2,400 հոգի, հուլիս- օգոստոս ամիսներին կազմելով 5,500 մարդ: Այդ ընթացքում էր, որ Հայաստան վերադարձավ նաեւ մտավորականների մի մեծ խումբ: Նրանց մէջ կային ոչ քիչ թվով բարձրորակ մասնագետներ: Ակադ. Ալ. Թամանյանին վերադարձնելու համար Ալ. Մյասնիկյանի համաձայնությամբ Թավրիզ գնաց Սարգիս Լուկաշինը (Սրապիոնյան) եւ հատուկ գնացքով Երեւան փոխադրեց մեծ ճարտարապետին:

Գ. Վարդանյանի գլխավորած ՀԽՍՀ գաղթականական գործերի լիազոր ներկայացուցչությունը օգոստոսի վերջին դադարեց իր գործունեությունը եւ գործը սկսեց իրականացնել Ատրպատականում ՌԽՍՀ գլխավոր հյուպատոսությունը: 1921 թ. սեպտեմբերի 2-ից մինչեւ հոկտեմբերի 1-ը նրա միջոցով Հայաստան ուղարկվեց հետեւյալ թվով փախստականներ. հայեր՝ դիմում է ներկայացրել 2052 մարդ (1136 ընտանիք) որոնցից ստացել են անցագրեր 1927 մարդ (1037 ընտանիք), նախիջեւանի երկրամաս 36 հայ (11 ընտանիք):

Միայն քաղաքացիական ընդհարումների հետեւանքով գաղթած տարագիրներից Թավրիզում դեռ մնում էր մոտ 1,200 մարդ: 1921թ. հոկտեմբերի վերջին այդ ցուցակի մեջ ընդգրկված էր Խորհրդային իշխանության համար անընդունելի 668 հոգի, որը հեկտեմբեր ամսին այդ ցուցակը էլ ավելի կրճատվեց՝ թողնելով 460 հոգու: Նրանցից 200-300 հոգուն վիճակված էր էլ ավելի հեռանալ հայրենիքի սահմանակից երկրից, որոնց մի մասը բնակություն հաստատեց Պարսկաստանի մյուս քաղաքներում, արեւմտյան զինվորները հիմնականում բռնեցին Բաղդադի ճանապարհը՝ Միջագետքում փնտրելու կորցրած հարազատներին,

մյուսները հետագա ամիսներին ցրվեցին Պարսկաստանից դուրս՝
զանազան կողմեր:

1921 թ. օգոստոսի 13-ին ՀԽՍՀ արգործողի մ. Մուսվանը
հետևյալ հեռագիրն էր հղել Թեհրան՝ Իրանի
արտգործնախարարին (պատճենը՝ ՌԽՍՖՅՀ եւ ՀԽՍՀ լիազոր
ներկայցուցիչ Ռոտշտեյնին)։

«Մեր ունեցած հավաստի տեղեկություններով ժողովրդա-կան
վրեժխնդրությունից փախած Հայաստանի տապալված
կառավարության նախկին անդամները եւ այսպես կոչված
փրկության կոմիտեի անդամները, ինչպես նաեւ զանգեզուրի
ապստամբների առաջնորդները ներկայումս ապաստան են գտել
Պարսկաստանում, մասնավորապես՝ Թավրիզում։ Դարձնելով
Թավրիզն իրենց կենտրոն, այդ պարոնները ոչ մի միջոցից չեն
խորշում շարունակելու համար հայ ժողովրդի օրինական
բանվորագյուղացիական կառավարության դեմ հանցավոր
պայքարը, դրանով իսկ խոչնդոտելով մեր հանրապետությունում
խաղաղության եւ կարգի հաստատմանը։ Հայաստանի
կառավարիչների ընդհատակյա գործունեությունը
Պարսկաստանում սկսվել էր դեռեւս ապրիլին, որտեղից նրանք
ղեկավարում էին ապստամբական շարժումը Զանգեզուրում»։

Այնուհետեւ հեռագրում ասված էր.

«Մեզ խիստ զարմացնում է, որ մինչեւ այժմ պարսկական
իշխանությունների կողմից ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել պայքարելու
այդ երեւոյթի դեմ, որը սպառնում է ոչ միայն Խորհրդային
Հայաստանի, այլեւ Պարսկաստանի անդորրութունը։ Հանուն
Խորհրդային Հայաստանի եւ Պարսկաստանի մինչեւ հաստատված
բարիդրացիական հարաբերությունների, իմ կառավարությունը
դիմում է Ձեզ՝ վճռական միջոցներ ձեռք առնելու Հայաստանի
նախկին իշխանությունների եղկելի աշխատանքը դադարեցնելու
եւ նրանց Պարսկաստանի սահմաններից վճռելու համար։

Ընդունեցեք Ձեր նկատմամբ հարգանքի հավաստիացումներս»²¹ :

Իր հերթին ՌԽՍՖՆ արտաքին գործոց կոմիսար Գ. Վ. Զիչերինը, անշուշտ Հայաստանի կառավարության խնդրանքով, 1921 թ. սեպտեմբերի 30-ին նոտա է հղում (N11/5163) Պրսկաստանի արտաքին գործոց նախարար Մուշարուկ Ազամին, անհանգստություն հայտնելով, որ պարսկական իշխանությունները շարունակում են հանդուրժել իրենց տարածքում հայկական հակախորհրդային զինված խմբերի ներկայությունը, որոնք վտանգ են ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանի անվտանգությունը: Մասնավերապես շեշտված էր, որ Ամիր Արշադը եւ նրա եղբայր Սարգար Արշադը սերտ հարաբերությունների մեջ են Վրացյանի հետ, մի բան, որ Մոսկվայում տեղիք է տալիս լուրջ խորհրդածությունների:

ՌԽՍՖՆ-ում պարսկական դեսպան Մուշավեր ու Մամալիքը հոկտեմբերի սկզբին Զիչերինին է հանձնում իր երկրի արտգործնախարարի պատասխանը, որտեղ ասված է, որ «Ամիր Արշադի եւ Վրացյանի կոմիտեի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը կտրվի հանգամանալից պատասխան, իսկ ինչ վերաբերում է Պարսկաստանում ապաստանած հազարավոր հայերին, ապա նրանք հասել են այնտեղ «կատարելապես անզեն եւ ուզում են միայն կյանքի ապահովություն՝ վերադառնալու համար իրենց տեղերը»²² :

Գալով զինված հայ միավորների հարցին, Մուշար ու Ազամին գրում էր. « Պարտքս եմ համարում Ձեզ հայտնել, որ վերոհիշյալ միավորները, եթե այդպիսիք գոյություն ունեն, պիտի կազմված լինեն պարսկահպատակ հայերից, որոնք համաձայն մեր երկրի սահմանադրական օրենքների, ունեն հավասար իրավունքները եւ

²¹ - Արամ Սիմոնյան, «Պարսկաստան անցած հայ փախստականների վիճակը 1921թ. հուլիս-նոյոմբերին, Իրան Նամե Երեւան, 1998, համար 1-2-3 (29-30-31) էջ 67:

²² - Նույն տեղում:

այդ հիմունքներով ծառայում են կազակների, ժանդարմերիայի եւ այլ զորամասերի մեջ, որոնց մասին տեղյակ է պարսկական կառավարությունը»²³։

Հետագա ամիսներին նույնպես Երեւանի կառավարութիւնը շարունակում էր ակնդետ հետեւել Թավրիզի դաշնակցականների գործունեութեանը եւ հետապնդում էր նախկին նպատակը՝ որքան հնարավոր է նրանց շուտ հեռացնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանակից երկրից։

1921 թ. դեկտեմբերի 11-ին Թավրիզում Խ. Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լեւոն Սարգսյանը նամակ է ուղարկում Թեհրան, Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարար Մուշար ու Ազամին՝ բողոքել այդ երկրում դաշնակների շարունակվող հակախորհրդային գործունեության դեմ։ «Մասնավորապես,՝ գրում է նա,՝ օգտվելով Ատրպատականի ներկա խառնակութունից, նոքա իրենց հայտարարել են որպես Հայաստանի պաշտոնական մարմին եւ նույնիսկ այժմս, երբ պարսից պետութիւնը Իսմայիլ աղա Սմկոյի ըմբոստութեան դեմ պատրաստութիւնների գործով է զբաղված, վերոհիշյալ ղեկավարները եռանդ ու ջանք են գործադրում եւ Հայաստանի զինվորական ծառայողների հրամանատարութեան տակ Թավրիզ փախած զորքից, ինչպես եւ պարսկահայատակ հայերից խմբեր են կազմակերպում, որպեսզի հարմար առիթին հարձակում գործեն Հայաստանի վրա։ Ես համոզված եմ, որ մինչեւ այդ գաղտնի կառավարութեան բոլոր անդամները եւ գործիչները Թավրիզից դուրս չքշվեն եւ չարտաքսվեն, մեր երկու բարեկամ եւ հարեւան պետութիւնների բնակչության կացութիւնը հավասարապես վտանգված կլինի։ Հուսով եմ որ Զեռդ գերագանցութիւնը այս մտերմական հիշատակա-գրութեան մասին կտեղեկացնի նաեւ Ատրպատականի նահանգապետութեանը եւ կպահանջի նրանից, որ նա վերոհիշյալների խռովահոլով գործողութիւնների սանձահարման համար համապատասխան կարգադրութիւն անի»²⁴։

²³ - Նույն տեղում։

²⁴ - Նույն տեղում։

Ի պատասխան այս նամակին, Պարսկաստանի արտգործնախարարը գրում է, որ Թավրիզում մնացել է ընդամենը 1200 կովկասահայ փախստական եւ Հայաստանի նախկին պետության ղեկավարներից վեց հոգի: Դրանց կեսը պատրաստ է, ապահովություն ստանալուց հետո, վերադառնալու իր ծննդավայրը, մյուս կեսը տրամադրություն չունենալով վերադառնալ Հայաստան, պատրաստ է Թավրիզից հեռանալ Պարսկաստանի խորքերը, այնտեղ, ուր հարմար կգտնի պարսից կառավարությունը: Նախարարը ավելորդ չէր համարում շեշտելու, որ Թավրիզում մնացած կովկասահայերը «ամբողջապես գտնվում են ճնշված տրամադրության մեջ եւ վարում են չքավոր, չարքաշ կյանք», որ նրանք երբեկից խռովություն ստեղծելու նպատակ չեն ունեցել եւ չունեն»: Ինչ վերաբերում էր Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկա-յացուցչի այն պնդումներին, թե դաշնակները կազմակերպում են զինված խմբերի, դրան ի պատասխան պարսիկ նախարարը գրում էր. «Այդ լուրը անհիմն է, նոքա բոլորն էլ զինաթափ են եղել Ղարաբաղում եւ ոչ մեկը նրանցից զենք չունի: Հայոց պետության վախը նրանցից ոչնչով չի պատճառաբանվում եւ ոչ մի կազմակերպումն ընդդեմ պետության տեղի չի ունեցել: Երբ Իսմայիլ աղա Սմկոյի դեմ պատերազմական պատրաստություններ էին տեսնվում, պարսկահայատակ սալմաստեցի եւ Ուրմիայի հայերի մի որոշ մասը զինվեց եւ ընդունվեց պատերազմական ծառայության մեջ: Միայն երկու հոգի Զանգեզուրի հայերից, որ պարզվեց հետո, մտել էին պարսից զորքի մեջ եւ նրանց մասին էլ Ատրպատականի նահանգապետության կողմից հրաման եղավ զորքից դուրս հանելու: Հիշատակելով վերոգրյալը, ես հուսով եմ, որ դեպի հայ փախստականները մեր կառավարության կողմից ցույց տված կարեկցությունը չի կարող, հակառակ սպասողության, ծագում տալ անցանկալի երեւոյթների»²⁵:

Թեեւ պարսկական իշխանություններն ընդհանուր առմամբ հանդուրժողաբար եւ ըմբռնումով էին վերաբերվում փախստական

²⁵ - Նույն տեղում էջ 68:

ղեկավար գործիչներին ու մտավորականներին, բայց Մոսկվայից եւ Երեւանից եկած նոտաների ազդեցության տակ սկսել էին անհանգստանալ եւ եկվորներին հասկացնել տալ, որ իրենց երկրում այլեւս անցանկալի է նրանց ներկայությունը: Հատկապես մի քանի անգամ նախազգուշացումներ արեց Ատրպատականի նահանգապետ Մուխտար Սալտանեն:

Իրենց հերթին անհանգիստ էին նաեւ տնտեսական-կենցաղային տառապանքներ կրող գործիչներն ու մտավորականները: Նրանք ոչ առանց հիմքի վախ էին զգում, որ մի օր իրենք կհայտնվեն սահմանից այն կողմ՝ Երեւանի բանտում:

Թավրիզի գաղթականության մասին Ալ. Մյասնիկյանին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ հայկական բանակի հետախուզությունը դեռեւս օգոստոսի 11-ին գրել էր, որ Փրկության կոմիտեի եւ Սյունիքի կառավարության ղեկավարները վախ ունեն թե խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը կարող է պարսկական կառավարությանից պահանջել իրենց հանձնել նրանց, պատճառաբանելով, որ զանգեզուրյան կռիվների ժամանակ պարսկական կողմի գիտությանը Լեռնահայաստանի կառավարության անդամները եւ Փրկության կոմիտեի վարչապետը գտնվել են Թավրիզում եւ այնտեղից ամբողջ ժամանակ հանձնարարականներ են ուղարկել Զանգեզուր՝ դրանով իսկ խախտելով Պարսկաստանի չեզոքությունը:

Այդ երկուլից դրդված եւ Երեւանի մտադրությունների մասին ստույգ տեղեկություններ ստանալու նպատակով Թավրիզում ստեղծվել էր հակահետախուզություն, որի ղեկավարն էր դաշնակցական Դարասամխոն (դերասան Մխոն):

Միաժամանակ դաշնակների ղեկավարությունը հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ այն մասին, որ եթե գործիչներին ու մտավորականներին Հայաստան տանելու քայլեր, կամ եթե խորհրդային գործակալների կողմից ահաբեկման փորձեր արվեն, ապա դաշնակցության հատուկ ծառայությունները ինչպես Պարսկաստանում խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների, այնպես էլ բուն Հայաստանում՝ խորհրդային կուսակցական եւ

պետական ղեկավար գործիչների նկատմամբ կդիմեն մասսայական ահաբեկչական ակտերի:

Որպես այդ ամենի հետեւանք, գնալով արագացավ գործիչների եւ մտավորականների հոսքը Թավրիզից դեպի հեռուներ: Մեկնում էին առավել վտանգված քաղաքական գործիչները, ապա՝ մյուս մտավորականները:

Ամենից առաջ, դեռ 1921 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, Պարսկաստանից դուրս եկան Համո Օհանջանյանը, Շանթը եւ Բախշի Իշխանյանը: Նոյեմբերի սկզբին Թեհրանից Եվրոպա մեկնեց Վրացյանը: Նոյեմբերի 22-ին Նժդեհը Թավրիզից անցավ Թեհրան եւ քանի օր այնտեղ մնալուց հետո մեկնեց Բուլղարիա, նրա հետ էին խմբապետ Քաչալ Կարոն եւ ուսանող Հայկը:

Մի քանի տասնյակ «վտանգվածներ», այնուամենայնիվ, որոշեցին մնալ Պարսկաստանում: Իշխանութիւնների թուլւտութեամբ Թեւան Ստեփանյանը մի քանի զինակիցների հետ նոյեմբերին Թավրիզից մեկնեց Ղարադաղ եւ մշտական բնակութիւն հաստատեց այնտեղ: Նույն կերպ վարվեց նաեւ Յապոնը (Հովհաննէս Պարոնյան), որը հաստատվեց Մուժուժբար հայկական գյուղում:

Թավրիզում մնացին մտավորականների ու գործիչների մի փոքր խումբ եւ մի քանի հարյուր շարքային տարագիրներ: Հիմնավորվելով այստեղ, նրանք պատահական նպատակներով մի կերպ քարշ էին տալիս իրենց գոյութիւնը, մինչեւ որ տարիների ընթացքում համառ աշխատանքով հաղթահարեցին տնտեսական եւ այլ կարգի դժվարութիւններ: Քաղաքում սկսվեց գործել հայկական գիմնազիա, լույս էին տեսնում թերթեր, կազմակերպվեցին դասընթացներ, հիմնվեցին արհեստանոցներ, բացվեցին խանութներ: Այդ ամենի շնորհիվ կենդանութիւն առավ գավառական կյանքը:

Պարսկաստանի խուլ գավառներ անցած գաղթականները եւս աստիճանաբար թոթափեցին բարդութիւնները, լծվեցին զանազան աշխատանքների եւ իրենց քրտինքով ստեղծեցին տանելի պայմաններ:

Հ. Յ. Դաշնակցության Գերագույն մարմինը, որը 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո փոխարինել էր Հ.Յ. Դ Բյուրոյին, իր ժամանակավոր նստավայրից՝ Բոլսարեստից (Ռումինիա) Թավրիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը խորհուրդ տվեց ինքնալուծարվել: Կառավարությունը շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1921 թ. հոկտեմբերի 11-ը:

Այդ օրը բազմամարդ դահլիճը լուծարքի ենթարկվեց՝ նախապես վարչապետ Սիմոն Վրացյանին լիազորելով կազմել 3-5 հոգուց բաղկացած դահլիճ գլխավորապես տարագրության գործերին հսկելու համար: Նույն օրը Ս. Վրացյանը կազմում է 3 հոգուց բաղկացած «դահլիճ»՝ Ս. Վրացյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Վ. Մինախորյան կազմով, որը հաջորդ օրը, հոկտեմբերի 12-ին անցնում է գործի: Երկու օր հետո, հոկտեմբերի 14-ին, Սիմոն Վրացյանը մեկնում է արտասահման եւ «դահլիճում» մնում են երկու հոգի, որոնք իրենց պաշտոնը շարունակում են մինչև 1923 թ. սեպտեմբերի 24-ը, այսինքն մինչև կառավարության վերջնական լուծարումը²⁶:

²⁶ - Նույն տեղում, էջ 68: Օգտագործվել են Հայաստանի Պետական Կենտրոնական Արխիվի փաստաթղթերը:

TURKEY AND THE ARMENIAN ATROCITIES A REIGN OF TERROR.

**FROM TARTAR HUTS TO CONSTANTINOPLE PALACES.
CENTURIES OF OPPRESSION — MOSLEM AND CHRISTIAN —
SULTAN AND PATRIARCH — BROKEN PLEDGES FOLLOWED
BY MASSACRE AND OUTRAGE.
THE RED CROSS TO THE RESCUE.**

BY THE
REV. EDWIN MUNSELL BLISS,
Late of Constantinople,
Editor of *ENCYCLOPEDIA OF MISSIONS*; Assistant Editor
of *THE INDEPENDENT*,
ASSISTED BY

The REV. CYRUS HAMLIN, D. D., Founder of Robert
College; PROF. E. A. GROSVENOR, of Amherst College;
REV. BENJAMIN LABAREH, D. D., late of Persia, and Other
Eminent Oriental Scholars; also Several Eye-Witnesses of
the Massacres.

CHAPTER XXIV.

AINTAB, MARASH AND URFA.

**The Situation in Northern Syria — No Revolutionary Movement
— Massacre at Aintab — . Kurdish Women — A Turkish
Captain Helps the Pillage — A Colonel Checks it — Caring for
the Wounded — Two Attacks at Marash — Destruction of
American Houses — Brave Men in Zeitun — Story of
Massacres at Urfa.**

SOUTH of the Taurus Mountains, in what is called Northern Syria, are a number of large cities, the most important being Aleppo, Antioch, Aintab, Birejik and Urfa. On the very edge of the mountains is the city of Marash, while in the midst of the range are Zeitun, Albistan, Behesni, Adiaman and some other places of more or less note. Aleppo is a distinctively Moslem city, and, more noticeable still, purely Arabic. Its inhabitants are only to a limited degree Turks, the great majority, whether Moslem or Christian, being of Syrian race. Antioch has less of the Arab element, but all the rest are distinctively Turkish and Armenian. The Turks are very largely of Turcoman rather than Ottoman or Seljuk descent. The Armenians not only lose almost entirely their own language, adopting the Turkish, but differ in some

respects from the Armenians of Asia Minor. Whether this is because they are somewhat shut off by the mountains, or because they were more bitterly oppressed, or because they more thoroughly accepted the inevitable, it is impossible to say. In any case they have been noted for their general sturdiness of character, their general prosperity, and a large degree of liberality for new ideas. Protestant missions have advanced greatly among them, and their system of schools established in the cities is probably the best in the empire. In general, they have always been peaceable, though in the mountains they have not been slow to assert their independence. Few Turks cared to enter Zeitun against the will of its people, and in Aintab their representatives in the local city council were always found self-assertive, though always diplomatic and not aggressive in their manner. As a natural result of their interest in education, it came about that a college for young men was established in Aintab, and one for young women in Marash, and the students in both cities showed marked ability and progressive ideas. For the most part their relations with the Moslems were friendly, though in Marash, where apparently the close proximity of the mountain sections seemed to roughen all, there was considerable jealousy and antagonism.

The Armenian Revolutionists apparently made little effort, certainly met with no success, to embroil these communities, and when the storm burst in the north there was a general feeling that these places would be spared. One exception might be made in regard to Marash, and the well-known jealousy of the Turkish Government in regard to colleges made some fear for Aintab. The mutterings preceding the storm were heard, however, as soon as the word of the massacre at Constantinople had reached the Turkish population of the region. There was trouble in the smaller places first, an attack in Urfa on November 3d; and then, less than

Image © ArmenianHouse.org

[caption] SCENE OF SLAUGHTER. Showing how the unarmed Armenians were clubbed and shot to death by the fanatical and bloodthirsty Moslems.

Image © ArmenianHouse.org

[caption] IMPRISONING ARMENIANS. This is from a sketch by an eye-witness of the brutal seizure of Armenians, and either murdering them or forcing them into the Prison or Death-house at Stamboul.
[page 451] COLLEGE AT AINTAB.

two weeks later, the blow fell at Aintab. The following description by an eye-witness will give the story better than any one else can. The letter is written from the college, which is situated on a hill quite a distance from the city.

“AINTAB, Monday, November 18th, 1895.

“ We have been congratulating ourselves that our city had escaped the outbreak of Moslem fanaticism which has lately swept the neighboring cities with the besom of destruction. But Saturday morning, without the slightest warning, while we were at breakfast, a great noise of shouting and firing of guns came to us from the city, telling us that the work of blood and plunder had begun here, also. My first thought was for the ladies and girls at the seminary and hospital. So, seizing my revolver, I sprang upon my horse and hurried over there. I met and passed many armed Kurds, who live in the suburb just about the hospital and seminary, but they did not interfere with me. Upon nearing the city, the confused sound that had reached us at the college became resolved into its elements; and I could distinguish the hoarse cries of fighting men, the screams of women and children, and, most terrible of all, the shrill, exultant *lu-lu-lu-lu* of the Kurdish and Turkish women, cheering on their men to the attack. I found the girls’ school and hospital had not, as yet, been attacked. Dr. Hamilton and Miss Trowbridge preferred to remain at their post of duty rather than to join the ladies at the seminary, which decision I could not oppose. Upon my return to the seminary, which is separated from the hospital yard by a narrow street only, I found Brother Sanders there, and shortly Our nearest neighbor, Hadji Hussein Agha, came in and said that at the outbreak which occurred at the Bazar, he had hastened at the top of his speed — not great at best, for he is a very fat man — to protect the hospital and girls’ school. As I had saved his brother’s life by a desperate surgical operation some years ago, and always been on friendly terms with him, I felt we could trust him to do his best. But when, a few minutes later, some 200 soldiers in uniform, with fixed bayonets, filed out of the street below; and marched into the open just beyond the seminary, I felt a great relief; for that meant that the government intended to protect the Americans at least. From the upper veranda of the seminary we could plainly see the crowd of plunderers breaking into Christian houses and carrying off house hold goods. We could see the brave defense made by some of the Christians from the housetops with stones and firearms, where they had them, and still the horrid *lu-lu-lu* of the Kurdish women rent the air, mingled with the screams of the conquered, wounded and the dying, the hoarse cries of the men and the frequent reports of the firearms. An attack was made

upon the hospital gate, but Hadji Hussein held the assailants in check until the soldiers arrived and drove them off. Clouds of smoke from a fire in the lower part of the city added to the terror of the women servants at the hospital, some of whom lived in that neighborhood. But the girls at the school behaved very well indeed. About noon, seeing that there was no immediate danger of an attack upon the seminary or hospital, I left Brother Sanders there and returned to the college. Here I found some thirty or forty refugees, mostly stonecutters, who had been out on the hills at work, and a few women and children.

“ Not long after noon the disturbance in the part of the city near us had mostly ceased, although the occasional sound of guns and the smoke of burning houses from the central part of the city showed that the fiendish work still went on; and a continual passing of villagers with bundles of plunder on their backs, and some with donkey loads and camel loads, showed too plainly that the looted area must have been considerable. Although not anticipating a night attack, we thought it wise to make preparations for one, and so barricaded the most defensible of the buildings on the campus for a rendezvous, set a watch and retired. But there was not much sleep. Nothing occurred during the night, and a cloudy morning broke above the city. At sunrise the villagers had already begun to enter the city; but soon after that the soldiers began to stop them, in a half-hearted sort of way, allowing them to congregate in large numbers a short distance away from the line of soldiers. About eleven o'clock I saw through my field-glass a captain on a white horse (I recognized both the man and the horse) approach a crowd of the plunderers, about two hundred strong, who had been driven away from the city, upon the hill, a quarter of a mile or so to the south, and make a harangue to them. Then he turned back toward the city with the soldiers who had been holding back the mob; and before they had reached the city the whole crowd had swarmed past them and entered the streets; then I knew the scenes of the day before were to be repeated, so taking my field-glass I mounted to the college tower as offering a better view, I did not have long to wait before the head of the crowd appeared, coming up through Pasha Street, which had been completely looted the day before. They poured out of the street, a motley crowd of Turkish villagers, city Kurds, and roughs to the number of fifteen hundred or so, and turning to the right made a rush for the Christian quarter of Haik. That quarter has a strong gate across its entrance, and thirty or forty Christians were gathered upon the housetops, commanding the approach to this gate, armed with stones and two or three guns; and with the advantage afforded by their position on the flat roofs they held the mob at bay for three-fourths of

an hour, and finally drove them off. Meantime, on the north side of the city, I saw the same Yuzbashi on the white horse. Here there were, perhaps, one thousand plunderers held in check by thirty or forty soldiers. Not long after the Yuzbashi made his appearance in that quarter, a part of their mob made a break, and some two or three hundred of them rushed into a small Christian quarter just under the seminary wall, and in a very few minutes were to be seen running off with their plunder. In the case of both these attacks there were plenty of soldiers standing about with loaded guns and fixed bayonets, who made not the slightest attempt to prevent the attack, or to scatter the mob; and the conclusion was irresistible that the Yuzbashi on the white horse had planned the attack in each case, or at least had signified to the mob that it could work its will. But his plans did not work altogether to his taste, for while the plunder was going on upon the north side, a Bimbashi (colonel) appeared upon the scene, and very soon the soldiers were firing over the heads of the mob to frighten them, and they were flying pell-mell out of the city. I wondered at the time that they should be so much frightened by a few guns fired into the air; but from a perfectly reliable source we learned that the Bimbashi shot four of the mob with his own hand, which would account for the celerity with which they dispersed. I attempted to go to the hospital yesterday morning and again this morning, but was not allowed to do so. Mr. Sanders brought word that the wounded of the north side attack yesterday, had been taken to the hospital, and one of them had died in the night, others being in a bad way. Dr. Hamilton had cared for them with the help of Miss Trowbridge and Solomon, our surgical assistant. We are as yet unable to form any idea of the number of the killed and wounded, or of the extent of the plundering, although we know of four outlying Christian quarters that have been entirely looted. The main part of the Christians live in the two quarters of Haik and Kyajuk, which have so far escaped. The women and children of two quarters that were entirely looted are confined in the mosques of the quarters, with the choice of 'Islam or death; ' but if not murdered before that time will, of course, be liberated as soon as the government gets control of the city again. To-day the plunderers from outside have been kept out of the city, but villagers have been freely allowed to go out of the city with their booty, until just now as I write this, at 2 P. M., a company of mounted gendarmes from Aleppo, which arrived this morning, has been sent out into the roads leading out of the city, to arrest plunderers and take their booty from them.

“ This, I take it, means that the trouble is nearly over. How I wish that I could get into the city to look after the wounded. We have made

application to the governor for permission to go to the hospital, but have as yet received no reply; yesterday he refused a similar request, and as there is a large body of soldiers between here and there, it is impossible to go.

“ Sunday Evening, November 24th.

“ It seems at least a month since I wrote the first part of this letter. Tuesday morning I was allowed to go into the city to see the Kaimakam and the ‘ Alai Pasha’ — military commander — in whose company I found most of the notables of the Moslem community. I appealed to them for safe conduct for the wounded to be brought to the hospital and for burial of the dead. Both of which requests they granted; and I had not been back at the hospital more than half an hour when Dr. Habib, with an escort of soldiers, brought in some fifty or sixty patients. We were soon at work, and a ghastly set they were. They had been wounded upon the Saturday before, and had lain either exposed to the weather or crowded into a dirty stable all that time. Those who had escaped the ministration of the native hakim were fortunate; for all the wounded which he had touched were in a terribly septic state. The wounds were mostly made by knives or swords upon the heads, or hands and arms raised to ward off the head blows; and very few of the poor fellows had escaped without several, and some of them had ten or a dozen cuts. There were a few bayonet and gunshot wounds inflicted by the soldiers. In the middle of the afternoon, just as we began to congratulate ourselves that we were getting through with them, a batch of twenty-one more arrived, which kept us busy until dark. "Among those brought in that day there were four or five fractured skulls, and two arms that I had to amputate, besides several other very severe cases. Three of them have since died. Each day since there have been some new cases brought in, until the number of wounded that we have treated at the hospital now exceeds 150. We have as yet no means of knowing the number of the dead; for while they readily promised protection for the burial, that promise was not carried out. Most of the Christian dead were dragged to the outskirts of the city with every imaginable indignity and either burned or cast into the old quarries that abound upon the edge of the city, and left for the dogs and vultures to eat. Some of them, after being thrown into these pits, were covered out of sight by casting stones upon them. The best estimate obtainable puts the number of the killed at between 300 and 400 for the Christians and 10 or 12 from the Moslems. The massacre began in the market without the slightest warning, and the poor unarmed Christians were scattered like sheep before their well-armed assailants, who outnumbered them three to one. The carnage soon

spread from the bazars and markets to the outlying Christian quarters of the city.

All the Christian shops were plundered, and four outlying wards, mostly occupied by the poorest classes, When the mob reached the more compact Christian quarters of the city, they met with some vigorous resistance; and many of the streets have heavy gates which were closed, and some of them well defended; so their progress was checked, until night came down and put an end to the scene. So far as I can learn there was no attempt made by either the government or the Moslem beys and effendis during the whole of that terrible Saturday to stop the killing and looting, except that they hurried a large force of soldiers out for the defense of the foreign residents. The soldiers took part in the pillage and did nothing to prevent the butchery, although not doing a large part of the latter themselves. The following day they began to repress the populace, as I have already narrated in the earlier part of this letter, and up to the present have succeeded in preventing any further general outbreak; but the poor Christians are terror-stricken, and all of them await their death in their houses or the churches. Yesterday there was a determined attempt upon the part of a large mob to attack the Christian part of the city, but the military quelled it without much difficulty. This took place upon the southern side of the city; and while the soldiers were mostly withdrawn to that side, two or three houses were looted upon the northern side of the city, but no one killed.

“ December 8th, 1895.

“ The time drags on, with no great change in the situation. There has been no further outbreak since my last writing, and the strain seems some- what relaxed; but the Christians dare not stir out of their houses yet, and all business is at a standstill. The college is still shut off from the city by a cordon of soldiers; and I am the only one allowed to go back and forth without obtaining special permission each time from the captain of the guard, and I am not allowed to enter the city except with a guard of two soldiers. This is ostensibly for my protection, but practically restricts my intercourse with the people very much, and debars me from much information that I might otherwise obtain. We had from Judge Terrell a telegraphic offer of an armed escort to the coast, where a United States cruiser awaited us; but we could not entertain the thought of leaving these poor people in their terror and distress, although we were in a good deal of anxiety for our women and children. There are now between 3,000 and 4,000 soldiers in the city, and so long as they remain under the control of the authorities there is no danger of another massacre. There are rumors among the

Moslems of a commission coming here this week to investigate the massacre, and they are in a good deal of apprehension.

“Yesterday the Kaimakam asked me if I were willing to go to Zeitun on behalf of the government to negotiate for peace. I, of course, expressed myself as willing and glad to do so if the government would offer such terms as these Zeitunlis might probably accept, and he proceeded to communicate with higher officials. I have not yet had any further advice from him. I have managed to get a half-day’s rest to-day for the first time in three Sabbaths. Our patients are all doing well, except one, who may very likely die from thrombosis of the cerebral sinuses. The best information I can get leads me to place the killed at not less than 400. The attack was wholly unprovoked, and the fact that not more than ten Moslems were killed, shows for itself that it was a mere butchery. Women and girls were not molested except in a few cases, when they attempted to defend their husbands or sons; but little boys were killed as ruthlessly as the men. It has been a terrible time, and I have not written the horrible details that you must have before you in order to realize the fiendish brutality of the affair. One thing which has made it particularly hard to bear has been the impossibility of communicating with the outside world, either to learn what is going on there or to acquaint others with the state of things here. Our letters have been intercepted in the mails, no newspapers allowed to reach us, our telegrams not sent, etc.; and when we have attempted to send special messengers, they have been arrested and treated as spies, imprisoned, and we think in two cases killed. Letters are not now interfered with to the same extent as before, and if things continue to improve I shall try to send this by next post. We have felt that the Everlasting Arm was underneath us through it all, and it has been a great pleasure to me personally to be able to help the sick and wounded. What is to become of the thousands of homeless widows and orphans during the coming winter? Aintab has escaped with little loss as compared with many places; and still in Aintab there are at least 2,000 people who must be *wholly* supported by charity during this winter.”

Three days after the attack at Aintab came the massacre at Marash. There had already been one outbreak on November 13th, and for four weeks there had been increasing disturbance, but the chief massacre occurred on the 18th. As to the first, an eye-witness wrote:

“Thus far at least fifty have been killed, and perhaps 300 have been wounded, some of them fatally. The affair is attributed to a quarrel between a Mussulman and an Armenian, in which the Mussulman was fatally injured. This was on the 24th of October. The next day, after the man was buried, the attack began. According to a Turkish official the

outbreak would have occurred in any case, even had not this fatal altercation precipitated it. The disorder commenced on Friday, the 25th. Word came around that the plan had been to have it on Sunday, when the Armenian population would have been in the churches. We do not certainly know this. But nothing could be more apparent than that it was, at least, a permitted massacre. The worst occurred after the Mutessarif had sent a crier around three times to order the Armenians to open their shops on pain of fine. Those who obeyed had their shops pillaged. This is only too significant. Not a Moslem has been arrested for injuries to Christians. A few who aided the Christians have been arrested. The order of the day now is gradually to arrest the Armenians who are prominent in influence or position. Two days ago the pastor of the Third Protestant Church was imprisoned. He is as innocent of any political crime as I am.”

As to the second attack, the following letter gives an interesting account. It was written from the Girls' College, on the mountain just outside of the city:

“MARASH, NOV. 26th.

“We survived the massacre of Nov. 18th, though we had given up all hope for hours. For four weeks previously Christians had been shot at sight in the streets, houses plundered, men's heads put on pikes, and two cases in my knowledge where little girls had been disemboweled. It was a reign of terror, culminating in the butchery of the 18th. Early that morning the three church quarters were fired, and the steady report of the guns told us of the work of annihilation.

“We took the girls (of the college) and crossed the seminary yard into the one occupied by the Lees and McCalloms. It was not a moment too soon, as the houses overlooking their walls were then being plundered, and we plainly saw what was in progress. It was about 9 o'clock. The Arab soldiers had been turned loose on the city. A number of regiments were drawn up west of the city ready to lend assistance if there should be any opposition. A company was on a hill near us, not regulars, but still in uniform, to see that no one interfered here, and the Arab fiends had possession. I cannot now describe the scenes we witnessed. The raiding of the houses in the seminary yard, the killing of our two men and a third riddled with bullets. Finally they were held up and chopped and hacked with the sword as mercilessly and with as little purpose as a child attacks a mullein head. After the soldiers had left to carry away a load of our academy stores, the old women and children came in to carry away what was left. It seemed the plan that everything must go. I had said, ‘There will be a larger and better organized force come here, for they may think we can resist.’ There were 290 people in the two houses, chiefly women and children, and as

still as death; and our girls, our sweet-faced girls, who tortured us with no wailing, but looking, in a heart-rendering manner, into our faces for the comfort and assurance that had never failed before. Everything was given over. The smoke and dusk were closing in around us. The seminary yard was nearly finished. A lull of perhaps a moment. We peeped through the curtains (Miss B. and I), and turning to each other, quietly said, ‘They’ve come.’

“A large force of Arabs was in the street, drawn up in order, each with his gun ready for firing, I thought, and started to go below to our girls, to be with them to the last. Someone was pounding on the street door, and we heard friendly calls. Mr. McCallom gave a glance at his wife and babies and said, ‘I must go,’ and he went. The calling continued and we were puzzled. But the gate, on being opened, let in some of our people and a colonel who had come with a guard — the first in all that day. We had seen the man on horseback in the afternoon, riding among the soldiers and playfully hitting them on the shoulders as if pretending to drive them away. This only made us feel sure that the government had doomed us and wanted a pretext for trying to protect us. Fortunately for me, the two wounded theologues were brought in, and I had my hands full till midnight, when one of them died. The other was shot and hacked up terribly, but I dressed his wounds and he is still alive. The condition in the city is beyond description. Starvation on every hand; the best of our people gone. The soldiers estimate as their day’s work 4,700 dead, but it is too much. They were occupied with plunder. One young man was given the alternative of death or becoming a Moslem. He chose death and they struck his head off. His poor body was taken to his mother, who, taking his hand and kissing it, said: ‘Rather so, my son, than living to deny our Lord and Saviour.’ He is one of thousands to sacrifice his life rather than deny Christ.”

This, however, was not all. At Zeitun, not far away, the Turkish troops had made an effort to attack the Armenians. They in their turn arose, made the Turks prisoners, fortified their position and defied the government. The effect was manifest in Marash, which was made the headquarters for the troops that soon came pouring in to put down this sole instance of real insurrection in the whole empire. From that time on, riot in greater or less degree was continuous, and every Christian in the city, foreigner and native, lived in constant terror. For more than three months the brave Zeitun men held out, trusting in their own pluck, skill and knowledge of the country, and at last, late in February, 1896, the Turkish Government was forced to give them honorable terms of peace.

For a month attention was specially directed to Zeitun and the mountain cities, including Adiaman, but by the middle of December

there were indications that trouble was to break out again in Urfa. That city was for a long time identified with Ur of the Chaldees, not merely by Moslem tradition, but in Christian books. It was, too, the seat of government of Abgar, the Armenian king, to whom, according to Armenian historians, Thaddeus preached, and who had the unique honor of a letter from the Saviour. Here, too, was the home of Ephrem Syrus, the famous ecclesiastic of the earlier Syrian Church. Moslem and Christian interest and pride centered alike about the place, and in some respects there was exceptional Moslem fanaticism. In the city was a single American missionary lady. Anxious for her safety, the missionaries at Aintab had made efforts to bring her there, but she remained. Her account of the scenes at that time is given below:

LETTER FROM A MISSIONARY.

“ We had often heard that the Moslems were dissatisfied with the attempt of two months ago which resulted in the destruction of only 40 lives and about :150,000 worth of goods, the plunder of 600 shops and 289 houses. After this the Christians were all completely disarmed by the government. Some 80 men had been imprisoned, and we feared another scene of terror. It came at last with great suddenness.

“ On Saturday, December 28th, the firing of a few guns in the Moslem quarter south of us proved the signal. Immediately an immense multitude gathered on the hill back of our house. The guards in the street east of us went to meet the people, fired a few shots over their heads, and then allowed the mass of wild humanity, thirsty for blood, to pass into the city and begin their work. The horrid work continued until dark. Three soldiers kept the mob from entering our street, constantly proclaiming: ‘ It is the house of a foreigner, and it is forbidden to touch her.’ We find by count that our ‘ shadow ’ covered 17 houses and 240 people. The mob came as far as to enter our girls’ schoolrooms in the churchyard, and they broke open the third door below us on the street and plundered the house. I saw one man beaten and then thrown down on the roof just opposite to me on the other side of the street. The Syrians and Roman Catholics were also spared. All other Christians suffered complete loss of ail home furnishings, and some houses were burned. The number of killed cannot be less than 3,500 and may reach 4,000. Of these it is estimated that 1,500 perished in the great Gregorian church. On Saturday that portion of the city was hardly touched, and great numbers of Armenians flocked to the church for safety that night. Sunday morning the work began again at daybreak, and when the people reached the church the soldiers broke open the doors. Then entering, they began a butchery which became a great holocaust. It was participated in by many classes of Moslems. For two days the air of the city was unendurable; then began the

clearing up. During two days we saw constantly men lugging sacks filled With bones and ashes. The dragging off of 1,500 bodies for burial in trenches was more quickly completed, some being taken on animals. The last work of all has been the clearing of the wells. From one very large well it is said that 60 bodies were taken. It is well authenticated that 20 bodies were taken from another well. About 300 persons escaped from the church by way of the roof, which was reached by a narrow staircase on the inside. Shortly after noon on Sunday, some fifteen or more of the prominent citizens and government officials (not including the Mutessarif, or the military commander), preceded by a military band and mounted guard, made a grand parade of the city. They entered our yard, and, speaking with me from the veranda, they assured me of perfect safety and begged me not to be alarmed, as it was 'nothing that pertained to me.' I very quickly went into my room.

“ The work did not cease until dark on Sunday, the 29th. On Monday the Kurds and Arabs were prevented from entering the city, the firing beginning about dawn. All day Sunday a strong guard was about our premises. A captain of the army sat on his horse for hours at our northwest corner, just outside of the church premises, Repeatedly I received

tions and assurances of perfect safety from government officials during that longest day I ever knew. It was evident that the utmost was done to protect me. How willingly I would have died, that the thousands of parents might be spared for their children !

“ The work of plunder is complete. Literally naught remains. By actual count only ten Protestant houses remain untouched, and five of these are in the district which I have spoken of as my shadow.

“ Our loss of life is 105, all but nine being men. These nine include two women and seven children, who were in the Gregorian Church when it was sacked. Our wounded are many. I have eighteen under my immediate care. Most of these have several severe wounds. One has 11; one has 18; ghastly sword and axe cuts on head and neck. There are a few gunshot wounds. There is only one doctor for the whole city. He has 350, and cannot care for more, nor for these but in part. He came at my call to see one who we supposed must lose his hand, dressed the arm and committed the case to my care. Thus far, thank God, all are doing well. I have found three persons who, like myself, are inexperienced in such matters; but they are proving careful, sensible workers with me. We dress most of the wounds in the church. Our schoolrooms (all but one, used as headquarters of our guard) are crowded with some 250 or 300 of the most forlorn and needy. Our home is also full. Those who are spared to their families are in great

fear, and wish to be near me. We cannot receive all, and it is hard to daily turn away so many. Some have a little food, found in their houses, and some nothing. One of the several great men who have called to express sympathy, and to say, Turkish style, ‘ It was from God,’ has sent provisions, for which I am exceedingly grateful.

“ The government provides about 200 loaves of bread per day for the poor. But all this kindness will soon come to an end, and utter poverty will be the lot of most. The Protestant pastor, the Rev. H. Abouhayatian, and several efficient members of the church, are among the dead. I tried to secure the body of the pastor, but failed. His children — six — they immediately granted to me.

“ The custom in these affairs, so general in Turkey, seems to be for one party to rush ahead and kill. This is followed by another party which hurries off the women and children to some mosque, khan or some Moslem home temporarily open for their reception. Lastly, this operation is followed by the stripping of the house. Children often get separated from their parents

and are late in being found. One of the earliest offers made to me was to undertake finding any lost if I would send in the full name. My own guards, twenty in number since Sunday, do my every bidding as if I were a queen. I use them for help in all sorts of ways.

“ Markets are closed, and it is very difficult to get some things much needed. We have had but forty-five beds given back to us of those plundered, and a few pieces of copper; as yet I fail to secure more, or instructions as to method of procedure for individuals to secure stolen goods. The government has large numbers of beds and much copper ware stored for return to the owners, but all fear to stir lest the end has not yet come.

“ The aged Bishop of the Gregorians was spared, but only one, or possibly two priests.

“ Our own teacher of the Boys’ High School and several Gregorian teachers were killed. I believe the Gregorians are in greater suffering than the Protestants, having no foreigner to do for them, and any efficient ones spared are afraid to venture out.

“ To-day the long-expected soldiers have arrived — eight or nine hundred. Our city has been guarded (?) by resident soldiers. We must have your prayers and your pecuniary aid. How are the people to live through this winter?

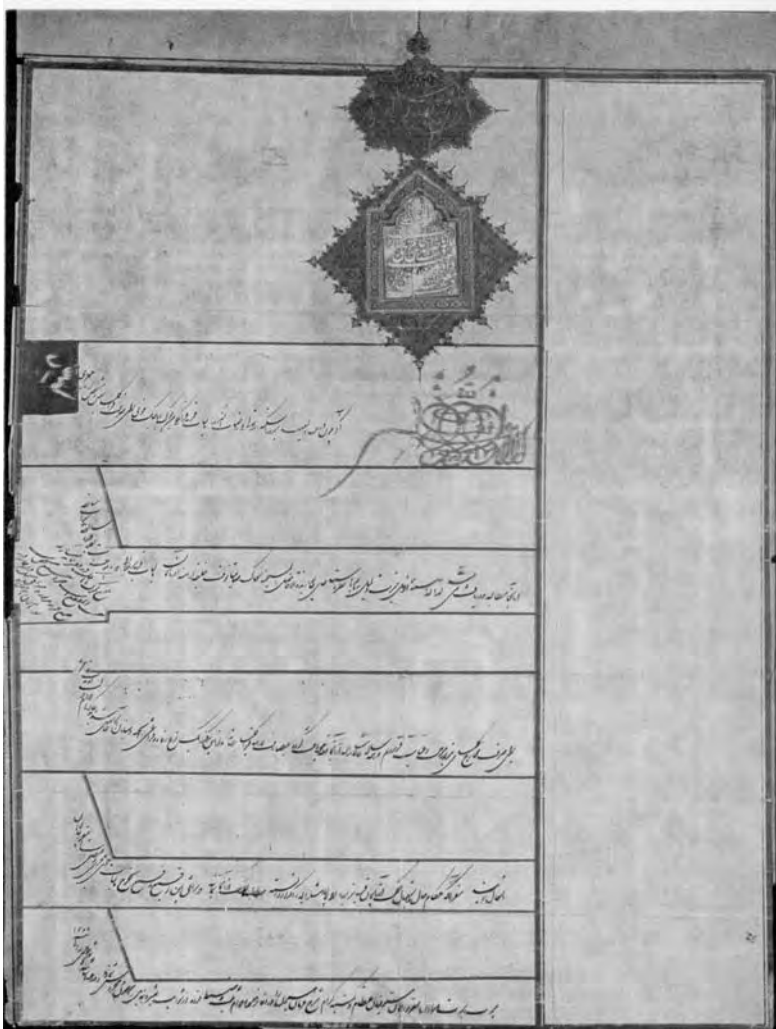
“ URFA, January 7th, 1896.”

اوضاع ارمنیان پس از مهاجرت بزرگ

و پس از مرگ شاه عباس اول

ادیک باغداساریان

مقامات محلی ارمنستان شرقی، رهبران مذهبی کلیسای ارمنی را شاه عباس تعیین می کرد و طی فرمان هایی که امروز در دست داریم، امتیازاتی به آنها می داد. مجموعه فرامین پادشاهان ایران در مورد ارمنیان در کتابخانه نسخ خطی مسروپ ماشتوتس معروف به ماتناداران و نیز کتابخانه و موزه کلیسای وانک آمانپرکیچ جلفای نو نگهداری می شوند و قسمت اعظم آنان توسط پژوهشگران ارمنستان همراه با ترجمه ارمنی آنها در چندین مجلد چاپ شده و تاکنون انتشار آن ها ادامه دارد.

نمونه ای از فرامین

امیر گونه خان قاجار حاکم ایروان سعی بسیاری بخرج می داد تا روستاهای تخلیه شده حومه ایروان را صاحب سکنه کند و بدین علت نیز چندین بار به قارص، ارزروم، وان و نواحی موش لشکر کشی

نمود و تعداد زیادی از روستائیان ارمنی را به روستاهای تخریب شده دشت آرات منتقل نمود. علی رغم دستور صریح شاه مبنی بر جلوگیری از کشت و زرع در اطراف ایروان و بویژه در نواحی مرزی، تا زمانی که با ترکان عثمانی پیمان صلح بسته نشده بود، امیر گونه خان مبتکر نتوانست شاه را قانع سازد و از او اجازه یابد در برخی نواحی کشت و کار کند.^۱

در اثر لشکرکشی های متعدد ترکیب جمعیتی و ملی استان های مرکزی ارمنستان بویژه مناطق مسطح و دشت ها دگرگون شد. اگر چه اکثریت رعیت های کشاورز ارمنی بودند، لیکن تعداد مهاجران کوچ نشین که در روستاهای تخریب شده یا تخلیه شده ساکن می شدند، کم نبود. این کوچ نشینان با ترک نحوه گذشته زندگی خود به صورت ساکنان دائمی این نواحی به کار کشاورز مشغول می شدند.^۲

امیر گونه خان ترجیح می داد رعایا و کشاورزان و روستائیان ارمنی داشته باشد زیرا در کنار انواع مختلف مالیاتهایی که از آنها می گرفت، از آنها می توانست بعنوان مسیحی مالیات «جزیه» نیز اخذ کند به همین دلیل نیز شاه موافقت نمود بار دیگر ارمنیان در روستاهای تخلیه شده سابق ارمنی اسکان یابند، زاکاریا سارکاواک مورخ ارمنی سده ۱۷ به رفتار صمیمانه و دوستانه امیر گونه خان اشاره کرده است.^۳

در سال ۱۶۱۸م. ترکان عثمانی به فرماندهی دریادار **خلیل پاشا** به آذربایجان لشکرکشی کردند و غیر از خرابی های بسیاری که به بار آوردند، ۳۰،۰۰۰ نفر از ساکنان ارمنی و مسلمان مرند، خوی، سلماس را به نواحی وان و دیاربکر منتقل کردند.^۴

در سال ۱۶۲۵ قیام بزرگی به فرماندهی **موروف گئوکی ساهاکادزه** در گرجستان بوقوع پیوست و در جنگ خونین با شورشیان، امیر گورخان زخمی شد و به ایروان بازگشت و در همان سال، پس از ۲۰ سال بیگنری جان خود را از دست داد. (۱۶۲۵-۱۶۰۵).
شاه عباس نیز در سال ۱۶۲۹ بدروود حیات گفت. زاکاریا سارکاواک یک فصل کامل از کتابش را به آن اختصاص داده است.^۵

^۱ - اسکندر ترکان منشی. ج ۲، ص ۷۴۰.

^۲ - تاریخ ارمنستان. آکادمی علوم ارمنستان. جلد ۴، ص ۱۰۴.

^۳ - زاکاریا سارکاواک. تاریخ. فصل ۲۸.

^۴ - آراکل داوریژتسی. تاریخ. ص ۳۵۶-۳۵۵.

بلافاصله پس از مرگ شاه عباس نوه اش صفی (۱۶۴۲-۱۶۲۹) جانشین او شد. مطابق پیمان صلح استامبول (۱۶۳۹)، بغداد و عراق عرب به تصرف ترکان در آمد اما تغییری در مرزهای قفقاز داده نشد. یک دوره صلح و آرامش پدید آمد و زندگی اقتصادی و فرهنگی رشد و ترقی نمود.

در این دوران میزان صدور ابریشم ایران از طریق جاده های ترکیه افزایش چشمگیر یافت.^۵ استحکام مناسبات تجاری میان ایران و ترکیه و حمایت حکومت های صفوی و عثمانی باعث رشد سرمایه تجاری ارمنی گردید. به حکایت سیاحان اروپایی در میان ثروتمندان ارمنی جلفای نو افرادی با سرمایه ۶۰ تا ۲۰۰ هزار تومان وجود داشت. ارمنیان جلفای نو بیش از نیم میلیون تومان مالیات به خزانه دولت صفوی سرازیر می کردند.

شأن و مقام بازرگانان ثروتمند ارمنی نه تنها در جلفا بلکه در سطح کشور چشمگیر بود. رای آنان بویژه در انتخاب جاثلیق کل کلیسای ارمنی در اچمیادزین تعیین کننده بود.

حکومت صفوی اغلب کار هماهنگی مناسبات خارجی با اروپائیان را به ارمنیان واگذار می کرد.^۶ ارمنیان از دوران باستان همواره در ارتش ایران صاحب درجات عالی فرماندهی بودند. در زمان شاه عباس نیز چنین افرادی وجود داشتند از جمله الله وردی خان ارمنی سپهسالار ایران و فرزندش امام قلی خان (مسلمان شده) امیرالامرای لرستان، بحرین و جزایر خلیج فارس که پس از مرگ پدر در ۱۶۱۳ به امیرالامرای فارس رسید.^۷ ما در یک بخش مجزا کلیه فرماندهان عالی ارتشی ارمنی ایران را معرفی خواهیم کرد.

در زمان حکومت شاه صفی (۱۶۴۲-۱۶۲۹) و شاه عباس دوم (۱۶۶۶-۱۶۴۲) زندگی ارمنیان در ایران سیر طبیعی خود را طی نمود. سالهای حکومت شاه صفی بر اساس سفرنامه های اروپایی در هاله ای از ابهام قرار داشت. او به عنوان حاکمی مستبد و خون آشام، شهوتران، ناآگاه از علم و ادب، معتاد به تریاک یاد شده است. با این حال او در رفتارش با ارمنیان ملاحظت بسیار نشان می داد.

^۵ - زاکاریا سارکاواک. تاریخ. کتاب اول، فصل ۲۴.

^۶ - زاکاریا سارکاواک. کتاب دوم، فصل ۱۸.

^۷ - تاریخ ارمنستان. آکادمی علوم ارمنستان. جلد ۴، ص ۱۰۸.

^۸ - احمد اقتداری. کشته خویش. مجموعه پنجاه مقاله. تهران: ۱۳۵۷. ص ۱۴۵-۱۳۲.

شایان یادآوری است که بر اساس فرمان سال ۱۶۱۷ توسط شاه عباس مقام جاثلیق ملیک ست (Melikset) تصویب و تثبیت شد، لیکن او می بایست سالانه ۱۰۰ تومان بعنوان «پیشکش» به خزانه دولتی پرداخت می کرد.^۹ آراکل داوریزتسی این ۱۰۰ تومان را «مقطع» نامیده و آن را بسیار سنگین دانسته است زیرا در نهایت این مبلغ را زحمتکشان روستایی باید پرداخت می کردند و نه کلیسا.^{۱۰} لیکن بر پایه درخواست خواجه نظر یکی از بزرگان ارمنی جلفا از شاه صفی، کلیسای اچمیادزین از پرداخت «پیشکش» صد تومانی معاف گردید. چند فرمان دیگر شاه صفی در مورد ارمنیان حکایت از حسن نظر او نسبت به ارمنیان دارد.^{۱۱}

بر پایه آگاهی های مبلغان کاتولیک کارملیت شاه صفی رابطه بسیار صمیمانه ای با ارمنیان داشت. حتی به منازل خواجه نظر و دیگر شخصیت های ارمنی به مهمانی می رفت با آنان ناهار صرف می کرد و از آنان هدایایی دریافت می نمود.^{۱۲} در زمان او فشار های مذهبی و ظلم و ستمی در قبال ارمنیان مشاهده نشده است.^{۱۳}

آدام اولتاریوس از یکی از سکوباها (اسقف ها) ارمنی ایروان شنیده بود که «برعکس ترکهای عثمانی، رفتار شاه صفی با مسیحیان بسیار قابل ستایش است».^{۱۴}

مهمترین رویداد در زندگی ارمنیان ایران در زمان شاه عباس دوم مربوط به فرمانی است که بر اساس آن ارمنیان ساکن شهر اصفهان به آن سوی زاینده رود، جلفای نو منتقل شدند. آراکل داوریزتسی یک فصل کامل از کتابش را به این واقعه، دلایل و چگونگی آن اختصاص داده است. شاه فرمانی صادر و تهیه و مصرف شراب را ممنوع اعلام می کند.

^۹ - ه. پاپازیان. فرامین فارسی. جلد ۲، ص ۹۳.

^{۱۰} - آراکل داوریزتسی. ص ۱۷۶-۱۸۰.

^{۱۱} - همانجا. ص ۲۴۶-۲۴۵. فرامین، ص ۱۰۷-۱۰۴.

^{۱۲} - A Chronole of Carmelites in Persia & the papal Mission of XVII-th and XVIII-th centuries, 2 volums, eyre & spott is woode, London: 1939. vol.I, p. 308.

^{۱۳} - همانجا.

^{۱۴} - سفرنامه آدام اولتاریوس. مترجم احمد بهپور. تهران: ۱۳۶۳. ص ۱۰۷.

بر اساس یک فرمان دیگر که در کتابخانه موزه کلیسای وانک جلفای نو نگهداری می شود، منع مصرف مشروبات الکلی تنها به مسلمانان مربوط می شد و دستور داده شده بود تا کسی مزاحم ساکنان ارمنی اصفهان نشود و اجازه داده شود آنها در حد نیاز اقدام به تهیه شراب نمایند.^{۱۵} از آنجا که ارمنیان و مسلمانان در اصفهان کنار هم می زیستند لذا اجرای دستور عدم مصرف مشروب برای مسلمانان و آزادی آن برای ارمنیان مشکلاتی فراهم می سازد و به همین دلیل شاه تصمیم می گیرد ارمنیان به جلفا که کاملاً ارمنی نشین بود منتقل شوند تا آنان مشکلی از این نظر نداشته باشند.

بر اساس اطلاعات شاردن سیاح فرانسوی تعداد ارمنیان در اصفهان ۵۰۰ نفر بود^{۱۶}، اما کارمیت ها در سال ۱۶۵۸ اشاره کرده اند که تنها ۶ خانواده کاتولیک ارمنی در اصفهان وجود داشت^{۱۷}. بر پایه آگاهی های رافایل دومان، ارمنیانی که اجباراً از اصفهان نقل مکان کردند در شرایط سخت اقتصادی قرار گرفتند لذا برای نجات از این اوضاع تعدادی از آنان مجبور به تغییر مذهب می شده و بدین سان به هویت قومی خود پایان دادند.^{۱۸}

بر خلاف توصیه های ضد مسیحی اعتمادالدوله صدر اعظم، شاه جوان عباس دوم تحت تاثیر تحریکات او و همدستانش قرار نگرفت و با استفاده از تجربیات پیشینیان خود رفتار ملایمی با ارمنیان داشت و حتی اعتمادالدوله را از مقامش عزل نمود^{۱۹}. او به بزرگان حکومتی می گفت که ارمنیان قومی سازنده هستند و باعث ترقی کشور می شوند.^{۲۰}

آندره دلپه دلاند که در سالهای ۶-۱۶۶۴ به ایران سفر کرده بود نوشته است که ارمنیان در سراسر ایران آزادانه زندگی می کردند، هر گونه که میل داشتند لباس به تن می کردند، در حالیکه در ترکیه عثمانی آنان چنین آزادی هایی نداشتند زیرا کاربرد پارچه های گران قیمت و

^{۱۵} - آرشیو فرامین شاهان صفوی در کلیسای وانک.

^{۱۶} - ژان شاردن. ۵ جلد، تهران ۱۳۷۵-۱۳۷۲. جلد ۴ ص ۱۳۵۴.

^{۱۷} - Carmelites, vol.I, p. 382.

^{۱۸} - Raphael Du Mans, *Estate de la Perse. En 1660.*

^{۱۹} - ژان شاردن. ۵ جلد. تهران: ۱۳۷۵-۱۳۷۲. جلد ۴، ص ۱۶۵۵.

^{۲۰} - همانجا.

سبز رنگ بر ایشان ممنوع بود^{۲۱}. کارملیت های کاتولیک نیز نظر مشابهی در مورد رفتار و سیاست نیکوی شاه عباس دوم ابراز کرده اند. قابل ذکر است که پژوهشگران ارمنی در کتابهای خود ترجمه نادرستی از نوشته کارملیت ها بکار برده اند و همه نویسندگان بعد با نسخه برداری ناشیانه از این متن ها نظر کاملاً متفاوت از آنچه که کارملیت ها نوشته اند بیان داشته اند.

شاه عباس دوم جمعاً ۳۵ فرمان برای ارمنیان صادر کرده است (آنان که به دست ما رسیده). این فرمان ها کلاً به نفع ارمنیان و برای مبرا ماندن آنها از هر گونه فشار و اجحاف هستند. شاه عباس دوم از این ۳۵ فرمان، تعداد ۱۹ فرمان فقط برای ارمنیان اصفهان و جلفا صادر کرده است و در آن ها به معافیت یا تخفیف مالیاتی ارمنیان، عدم مزاحمت برای آنان، تقسیم زمین میان آنها، استفاده از آب، آزادی تهیه و مصرف شراب و آزادی مراسم مذهبی اشاره می شود^{۲۲}. علی رغم این امتیازات و فرامین، آراکل داوریتسی جنبه های منفی حکومت شاه عباس دوم و زمان او را بر شمرده است^{۲۳}.

شاه عباس دوم علاقه زیادی داشت تا از کلیساهای ارمنی جلفا دیدن کند. ژ. تاورنیه گواهی می دهد که قصد او از این بازدیدها دیدن زنان ارمنی بود. امری که گفته های داوریتسی را تصدیق می نماید^{۲۴}. در صورتی که شاردن مرگ شاه عباس دوم را برای آسمانی برای مردم ایران بویژه ارمنیان تلقی کرده است^{۲۵}.

پس از مرگ شاه عباس دوم، فرزندش سلیمان (۱۶۹۴-۱۶۶۶) جانشین او شد. ارمنیان در زمان او بصورت متوسط، نه چندان عالی و نه چندان بد در حد متعادل زندگی کردند و تجارت کماکان سیر ترقی خود را طی نمود^{۲۶}.

^{۲۱} - آندره دلیه دلانند، زیبایی های ایران. ترجمه دکتر محسن صبا. تهران: ۱۳۴۷. ص ۴۹.

^{۲۲} - مجموعه فرامین فارسی. ماتناداران ارمنستان. ج های ۱، ۲، ۳، ۴ و کتابخانه کلیسای وانک جلفای اصفهان.

^{۲۳} - آراکل داوریتسی. فصل ۵. ص ۶۵.

^{۲۴} - تاورنیه. ص ۴۰-۵۳۹.

^{۲۵} - ژان شاردن. ص ۱۶۰۴.

^{۲۶} - هاروتیون تر هوهایانتس. تاریخ جلفای نو. ج ۱. ص ۲۱۷.

در سال ۱۶۸۸ مبلغان کاتولیک در جلفا بر علیه کلیسای ارمنی ناآرامی ایجاد کردند و تلاش نمودند ارمنیان را به کیش کاتولیک در آورند. اما در اثر اعتراض بزرگان ارمنی و استپان رهبر مذهبی ارمنیان جلفا پادشاه کاتولیک های ژزوئیت را سرکوب و آنها را از کشور اخراج نمود و حاکمیت کلیسای ارمنی را تثبیت کرد.^{۲۷}

در مورد شهوترانی شاه سلیمان گواهی های بسیاری موجود است.^{۲۸} انگلبرت کمپفر نیز نوشته است: «در حرم شاه سلیمان زنانی از ملیت های مختلف وجود دارند. پارسی، ارمنی، گرجی، چرکز و...».^{۲۹}

شاه سلیمان توجهی به رفاه و نحوه زندگی مردم نداشت بلکه تنها در پی امیال شهوانی خود بود. پس او سلطان حسین آخرین شاه صفوی (۱۷۲۲-۱۶۹۴) جانشین وی گردید. در زمان این شاه بی لیاقت و شهوتران اوضاع ارمنیان بدتر شد: «در اثر بی لیاقتی و شهوترانی او و در اثر تحریکات روحانیون مسلمان، شاه موافقت کرد قوم های غیر مسلمان به دین ایرانیان در آیند».^{۳۰}

لیکن ارمنیان جلفا مستقیماً به شاه متوسل شده در خواست تجدید نظر می کنند. شاه سلطان حسین نیز فرمانی صادر می کند و ارمنیان را از تغییر اجباری مذهب معاف می کند.^{۳۱}

در زمان شاه سلطان حسین در ۱۲ نوامبر ۱۷۰۸، او ۵۰۰۰ تومان از جامعه ارمنی طلب کرد. لیکن به درخواست آقا جعفر قلی سرپرست جلفا این مبلغ به یک هزار تومان کاهش یافت.^{۳۲}

با این حال در مناقشه و اختلافات میان ارمنیان کاتولیک و گریگوری شاه از گروه اخیر یعنی کلیسای اصیل ارمنی حمایت می کرد.^{۳۳}

^{۲۷} - همانجا. ص ۲۱۸.

^{۲۸} - A. Chronicle of Carmelites, I, p. 408-409.

^{۲۹} - سفرنامه کمپفر آلمانی. ۱۷۵۷-۱۷۱۶. (اقامتش در ایران ۸۵-۱۶۸۳). ترجمه کیکاووس

جهانداری. تهران: ۱۳۶۳. ص ۲۶.

^{۳۰} - هاروتیون تر هوهایانتس. منبع یاد شده. ج ۱، ص ۲۲۰-۲۱۹. استپانوس تاریخنکار، ص ۵۰.

^{۳۱} - همانجا. ص ۲۲۸-۲۲۷.

^{۳۲} - همانجا. ص ۲۲۶.

^{۳۳} - فرامین. جلد ۲، ص ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۳، ۱۵۷، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۷۱، ۱۷۶، ۱۸۱، ۱۶۰، ۱۷۸.

* * *

اوضاع اجتماعی و اقتصادی ارمنیان در ربع آخر سده ۱۷ و اوایل سده ۱۸م. رو به وخامت نهاد. مالیات های اخذ شده از ارمنیان سنگین تر گردید زیرا دربار بی قید و بند صفوی در سده ۱۸ برای تامین بودجه مالیاتها را افزایش داد. از دیگر سو اربابان روستایی یا فئودال ها هر چه بیشتر از گذشته به ظلم و ستم و استثمار دهقانان ادامه می دادند. مسیر کاروان های تجاری ناامن شده حقوق گمرگی بازرگانان دو برابر گردید. در چنین شرایطی سطح معاملات و در آمد پیشه وران و تجار ارمنی به شدت کاهش یافت.

لشکرکشی افغانان و سقوط سیاسی دودمان صفوی مشکلات و مصائب بیشتری به کل جامعه ایران و بویژه اهالی ارمنی تحمیل نمود.

در زمان شاه عباس اول طایفه جنگجو و بزرگ غلجایی افغانی که در حوالی قندهار زندگی می کرد بارها در برابر شاهان صفوی شورش کرد. در اوایل سده ۱۸م. رهبر این طایفه شخصی میرویس نام بود. در این زمان بیگریک قندهار گرگین (گورگن) خان گرگی بود که پس از پذیرش اسلام، شهنواز خان نامیده می شد. در اثر رفتار نامناسب وی طایفه غلجایی تحریک به شورش شد و در نهایت شهنواز خان و همه نگهبانان او به فرمان میرویس در سال ۱۷۰۹ در اثر شکنجه مردند. در همین اوان فتوی مخفیانه ای از مکه دریافت داشت تا بر علیه شاه سلطان حسین شیعه قیام کند. میرویس به قیام خود رنگ مذهبی داد و توانست تمام افغانان و کلیه ملل سنی اقلیم شرقی را گرد خود جمع نماید. لیکن در سال ۱۷۱۵ می میرد و از انجام نقشه ناکام می ماند. برادر او میر عبدالله مخفیانه باشاه مراوده می کند و سعی می نماید آتش قیام را خاموش کند لیکن این امر بر طایفه غلجایی آشکار می گردد و او بعنوان خائن کشته می شود. پس از آن میر محمود فرزند میرویس بنا به وصیت پدر ریاست طایفه را بعهد می گیرد. در سال ۱۷۱۷ اصفهان آگاهی می یابد که هرات به تصرف افغانان در آمده و از یک ها به خراسان نفوذ کرده و ۶۰ هزار ایرانی را به اسارت گرفته اند. شاه دستور جمع آوری سپاه می دهد اما در این هنگام خزانه حکومتی خالی بود و او نمی تواند سپاهی بیشتر از ۵۰ هزار نفر که عمدتاً از روستاییان محلی بودند، گرد آورد. اولین حمله محمود در سال ۱۷۲۰ قرین موفقیت نبود. روز ۸ ماه مارس ۱۷۲۲ در حوالی روستای

گلون آباد^{۳۴} (در ۲۵ کیلومتری آن) لشکر ۱۲۰ هزار نفری افغان با سپاه ۵۰ هزار نفری ایران روبرو شد. پس از گلون آباد افغانها شهر ارمنی نشین جلفای نو را تصرف کردند. میر محمود افسانه ثروت های کلان ارمنیان جلفا را شنیده بود لذا مبلغ هنگفتی از ارمنیان جلفا طلب کرد. بعنوان خون بها ۱۲۰ هزار تومان در خواست نمود لیکن انجام این کار را ناممکن دانست و مجبور شد این مبلغ را به ۷۰ هزار تومان کاهش دهد. برای به چنگ آوردن این مبلغ افغانان خانه های ارمنیان جلفا را چپاول کردند. اهالی جلفا برای رهایی موقت از این وضعیت به هر صورت که می شد مبلغ ۲۱ هزار تومان جمع آوری کرده و برای بقیه مبلغ سفته و ۴۰ دختر می دهند.

شایان یادآوری است که پیش از حمله افغانها، قزلباشهای صفوی از ارمنیان خواستند به اصفهان بشتابند و کار نگهبانی از دربار را بعهده بگیرند. آنها بدین بهانه ارمنیان را از خانه هایشان بیرون آورده دارایی و اسلحه های آنها را غصب کردند^{۳۵}. زیرا دربار از نارضایی ارمنیان هراسناک بود و فکر می کردند آنان با افغانان همکاری خواهند نمود.

جونس هنوی^{۳۶} و دی سرکیس گیلاننتس^{۳۷} نیز همین مطلب را حکایت کرده اند. «محمود سرانجام در قصر فرح آباد مستقر شد و لشکری به محله های ارمنی نشین گسیل داشت... آنها همه چیز را ویران کردند و هر که را دیدند به قتل رساندند»^{۳۸}.

بر اساس نوشته میکایل چامچیان اهالی جلفا ۲۱ هزار تومان و ۴۰ دختر به افغان ها دارند^{۳۹}. اما مطابق نوشته دی سرکیس ۱۷ هزار از ۷۰ هزار خواسته شده را پرداختند. لذا محمود

^{۳۴} - مارتیروس دی آراکل. وقایعنگاری. مجموعه مقالات علمی. جلد ۱. ماتناداران، ایروان: ۱۹۴۱ ص ۹۸-۹۷.

^{۳۵} - کروسینسکی. تا دوزیورا، سفر نامه کروسینسکی. مترجم عبدالرزاق دنبلی. با مقدمه مریم میر احمدی. ج ۱. تهران: ۱۳۶۳. ص ۵۵.

^{۳۶} - هنوی، جونس. هجوم افغان و نزول دولت صفوی. مترجم اسماعیل دولتشاهی. تهران: ۱۳۶۷. ص ۱۱۴.

^{۳۷} - دی سرکیس گیلاننتس. در باره حمله افغانان و سقوط اصفهان. اصفهان: ۱۳۷۱. ص ۵۴.

^{۳۸} - دی سرکیس. ترجمه فارسی، ص ۵۸-۵۹.

سر ۴ نفر از بزرگان ارمنی را از تن جدا کرد: خاچیک (کلاتر) ، سارهاد (فرزند گریگور خالداریان)، مانوک و هاگویجان فرزند سارهاد. ارمنیان سرانجام مجبور شدند ۵۳ هزار تومان بپردازند.^{۴۰}

در کلیساهای ارمنی جلفا سنگ های قبر تعدادی از ارمنیان وجود دارد که توسط افغانان کشته شده اند.^{۴۱}

پس از چند ماه محاصره اصفهان و مذاکره و جنگ شاه سلطان حسین روز ۲۳ نوامبر ۱۷۲۲ تاج خود را به محمود سپرد و شخص اخیر خود را شاه ایران نامید.^{۴۲} بدین سان افغانان وارد اصفهان شدند. افغانان بار دیگر خون بهای سنگینی از ارمنیان طلب کردند. از دیگر سو سه هزار نگهبان سلطان حسین را دستگیر و خود او را در یکی از قصرهای اصفهان زندانی نمودند. استپانوس تارینگار اظهار کرده است که بیش از ۲۰ هزار نفر از ساکنان داخل اصفهان به علت گرسنگی جان باختند.^{۴۳}

۲۲ آوریل ۱۷۲۵ محمود توسط یکی از نزدیکانش یعنی پسر عمویش میر عبدالله مشهور به اشرف خفه شد. رهبران افغان اشرف را به مقام شاهی رساندند. وی رفتار نسبتاً ملایم تر و دوستانه ای با ارمنیان جلفا در پیش گرفت. حتی او با درخواست اهالی برای معافیت کلیساها از پرداخت مالیات موافقت نمود.^{۴۴}

در این زمان ها سلطان احمد سوم عثمانی با آرزوی پیچنگ آوردن قلمرو صفوی در سال ۱۷۲۳ با ۲۰۰ هزار سپاه خود نخست تفلیس را تصرف کرد آنگاه به سوی ایران حرکت نمود. همدان و کرمانشاه را نیز متصرف گردید و ساکنان محلی را به خاک و خون کشاند و هزاران دختر و پسر را به اسارت برد. در همدان که سیصد خانوار ارمنی زندگی می کردند پس از کشتار ترکها چند نفر بیشتر زنده نماندند. یک لشکر دیگر ترکیه به ایروان حمله کرد و آنجا را تصرف نمود.

^{۳۹} - Petros di Sarkis Gilanents, "Chronile:", translated by C.

Minasian, Lisbon, 1959, p. 36-37.

^{۴۰} - م. جامعیان. تاریخ ارمنیان. ج ۳ و نیز ۱۷۸۶. (چاپ مجدد در ایروان). ص ۷۸۲.

^{۴۱} - ه. ترهوهانیانتس. ج ۱، ص ۲۵۲-۲۵۰.

^{۴۲} - و. بابوردیان. تاریخ ایران. ایروان: ۲۰۰۵. ص ۳۴۵-۳۴۲.

^{۴۳} - ه. ترهوهانیانتس، ص ۲۵۳. استپان تارینگار، ص ۶۷.

^{۴۴} - م. جامعیان. تاریخ ارمنیان. جلد ۳، ص ۲۶۵.

۳۰ هزار ارمنی که نتوانستند خود را به دژ ایروان برسانند قلع و قمع و تعداد زیادی از ارمنیان همراه با گاو و گوسفندانشان به اسارت برده شدند. بعدها در سال ۱۷۲۵ ترکها دومین شهر بزرگ ایران یعنی تبریز را به تصرف خود در آوردند.^{۴۵}

در سال ۱۷۲۵ در ایران چند حکومت وجود داشت. اشرف بخش بزرگی از کشور را در اختیار داشت، ترکها منطقه ای را از همدان به طول ۸۲۵ کیلومتر تا مرزهای شمالی گرجستان در اختیار داشتند. روسها سواحل غربی دریای مازندران و استان گیلان را تصرف کرده بودند. و تنها بخش کوچکی در اختیار شاه تهماسب دوم در جنوب دریای خزر یعنی استان مازندران قرار داشت و حاکمیت او به سختی از سوی ساکنان محل شناخته می شد.

اشرف ترک ها را بزرگترین دشمنان خود می دانست. جنگ میان افغانان و ترکان عثمانی اجتناب ناپذیر بود. لشکر ۷۰ هزار نفری ترکها به اصفهان نزدیک می شد. اشرف بنابه توصیه فرماندهان ایرانی سیاست «زمین سوخته» را برگزید و مناطق میان قزوین و اصفهان را به بیابان تبدیل کرد لذا سپاه ترکان با مشکل تامین آذوقه روبرو شده مجبور گردید با اشرف مذاکره کند. این مذاکرات با پیمان صلح سال ۱۷۲۷ به پایان رسید. بر اساس این پیمان اشرف، سلطان احمد سوم را بعنوان رهبر عالی مذهبی مذهب سنی و رهبر دنیوی یا خلیفه به رسمیت شناخت و ترکها نه تنها مناطقی که مطابق پیمان صلح استامبول میان روسیه-ترکیه در ۸ ژوئیه ۱۷۲۴ یعنی آذربایجان و کردستان ایران بدست آورده بودند بلکه خوزستان و بخشی از ایران مرکزی با شهرهای زنجان، قزوین، سلیمانیه و تهران با حومه آنها را به چنگ آوردند.^{۴۶} به عبارت دیگر اشرف دو-سوم کل ایران را به ترکها داد. در مقابل همه این ها سلطان ترکیه اشرف را بعنوان شاه ایران به رسمیت می شناخت.^{۴۷}

در سالهای دهه ۱۷۲۰ ارمنیان سیونیک و قراباغ برای آزادی ارمنستان دست به مبارزه زدند و با قوای ترک درگیر شدند. در ابتدا تا سال ۱۷۲۶ شاه تهماسب هم بر علیه ارمنیان جنگید لیکن وی پی برد که برای مبارزه با ترکها به کمک ارمنیان نیاز داشت. لذا به خان های وفادار خود

^{۴۵} - و. بایوردیان. تاریخ ایران. ص ۳۵۰.

^{۴۶} - م. زولالیان. مسایل تاریخ ارمنستان بر اساس مولفان اوپایی، سده های ۱۸-۱۳م. جلد ۱،

ایروان: ۱۹۹۰. ص ۱۹۷. همچنین «تاریخ ایران، از زمان باستان تا امروز». ص ۲۸۷.

^{۴۷} - ماردیروس دی آراکل، منبع یادشده. ص ۹۹-۱۰۰. بایوردیان، ص ۳۵۶-۳۵۵.

توصیه کرد که به یاری ارمنیان بشتابند. ارمنیان نیز از آن سوی رود ارس به کمک دفاع از تبریز در مقابل لشکر ترکها رفتند.

شاه تهماسب برای کسب کمکهای نظامی روسیه هیئتی را به پتربورگ فرستاد و ۱۲ سپتامبر ۱۷۲۳ سفیر او اسماعیل بیگ قرار دادی با روسها امضا کرد که مطابق آن داغستان و از باکو تا رشت را به روسها بخشید و متقابلاً روسها به تهماسب قول کمک در مقابله با افغانها دادند از دیگر سو شاه تهماسب همچنین به منظور کسب پشتیبانی اروپائیان و در ادامه سیاست پدرش برای نزدیکی با اروپائیان، هیئت سیاسی تشکیل می دهد که شامل سعید حمزه بیگ، هوانس مگردیچ (از ارمنیان کاپوچینیان تبریز) و یغیا موشغیان (اهل کارین) نماینده شرکت تجاری هند شرقی انگلیس در تبریز بود.

یغیا موشغیان در سال ۱۷۱۷ در تبریز مستقر شده بود و دفتر تجاری او با کشورهای اروپایی همکاری می کرد. در اوایل نوامبر ۱۷۲۳ زمانی که هنوز خبر انعقاد پیمان روسیه و ایران به شاه تهماسب نرسیده بود، این هیئت سیاسی شامل ۱۴ نفر ارمنی و ۵ ایرانی از تبریز راهی اردبیل و روز ۲۶/۲۵ نوامبر از آنجا به شهر رشت و ۲۹ مارس ۱۷۲۴ به آستراخان (یا هشتراخان) میرسند و سپس به سوی مسکو حرکت می کنند لیکن مقامات محلی در کاسیموف مانع از حرکت آنها می شوند، آنها (که تنها ۸ نفر باقی مانده بود) دستگیر شده زنجیر به دست به مسکو ارسال می گردند آنگاه به قلعه ای در نزدیکی پتربورگ منتقل می شوند. در سال ۱۷۳۶ یغیا اجازه می یابد از روسیه خارج شود، هوانس مگردیچ نیز او را همراهی می کند. اما زمانی که به لهستان می رسند از او جدا شده در یک صومعه گوشه نشینی بر می گزینند. یغیا دو سال در لهستان می ماند آنگاه از طریق دانمارک و هلند راهی فرانسه و ایتالیا می گردد با این امید که همکاران شرکت هند شرقی در پاریس و پاپ رم به سفارت او کمک خواهند نمود. لیکن با بی تفاوتی سردی روبه‌رو می شود بناچار به ایران باز می گردد.

در این سالها حکومت به نادر شاه منتقل شده بود. او سعی می کند ۴۳۲ تومان^{۴۸} امانتی که نزد حکومت ایرانی گذاشته بود. پس بگیرد لیکن به او توصیه می شود از این کار صرف نظر نماید زیرا نادر شاه سردشمنی با شاه تهماسب داشت. یغیا مدتی نیز در مشهد زندگی کرده سپس به اصفهان و تبریز می رود و در نهایت در حال ورشکستگی به زادگاهش کارین (ارزروم) در ارمنستان

^{۴۸} - یک تومان در آن زمان برابر یک روبل طلا بود.

غربی اشتغالی باز می گردد. و مادر و برادرانش را نیز در قید حیات نمی یابد. لذا به روستای پدری **خودرجور** می رود و زندگی نامه خود را به رشته تحریر در می آورد^{۴۹}.

شاه تهماسب چند فرمان برای حمایت از منافع ارمنیان صادر کرده است. بر اساس فرمان سال ۱۷۲۰ او ادعای ارمنیان تازه مسلمان از دارایی های پدری را ممنوع کرد^{۵۰}.

در یک فرمان دیگر (۱۷۳۱) شاه تهماسب امتیازات جائلیق آبراهام خوشابتسی را تثبیت می کند^{۵۱} و در فرمانی دیگر کلیه فرمانهایی را که پادشاهان پیشین صفوی برای اجمیادزین مقدس داده بودند مورد تأیید مجدد قرار می دهد^{۵۲}. با این حال باید یادآور شد که حکوت شاه تهماسب دوم شامل اصفهان پایتخت و مناطق مرکزی ایران نمی شد، و حتی اختیارات حکومت او در نواحی شمالی و شمال غربی کشور موثر اثر نبودند.

در باره کلیسای ارمنی نیز باید یادآور شد که پس از انقراض حکومت ارمنی باگراتونی در ارمنستان (۱۰۴۵ م.) رهبران کلیسای ارمنی در اجمیادزین از منافع ارمنیان در نزد شاهان ایران و سلطان های ترک نمایندگی و حمایت می کردند.

^{۴۹} - بابکن چوکاسزیان. سفارت اروپایی یغیا موشغیان. مجله بررسی های تاریخی. ابروان: ۱۹۱۷.

شماره ۴، ص ۹۱-۸۲.

^{۵۰} - فرامین فارسی. ج. ۳. ص ۱۸۳-۱۸۲ و ۱۸۶.

^{۵۱} - همانجا. ص ۱۸۶-۱۸۴.

^{۵۲} - همانجا. ص ۱۸۷.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۶۹ بهار ۱۳۹۶

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی

جامعه ارمنی در ایران پس از شاه عباس

ارمنی

جنبش رهایی بخش در سیونیک و آرتساخ

جنگ داخلی در ارمنستان شوروی و ماجراجویی ماه

فوریه ۱۹۲۱

انگلیسی

حکومت ترور و وحشت - کشتار ارمنیان در عینتاب، تاراش و اورفا

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۵۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

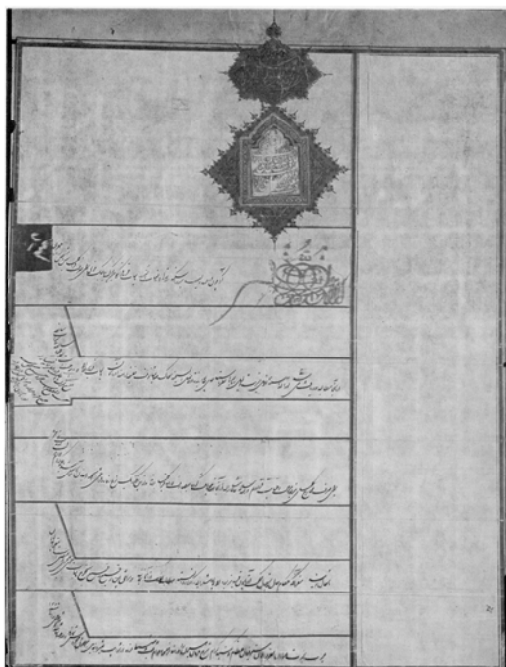
APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی - اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایران شناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

نمونه ای از فرامین

ISSN 1682-5438

شماره ۶۹ بهار (خرداد) ۱۳۹۶

No. 69, June 2017